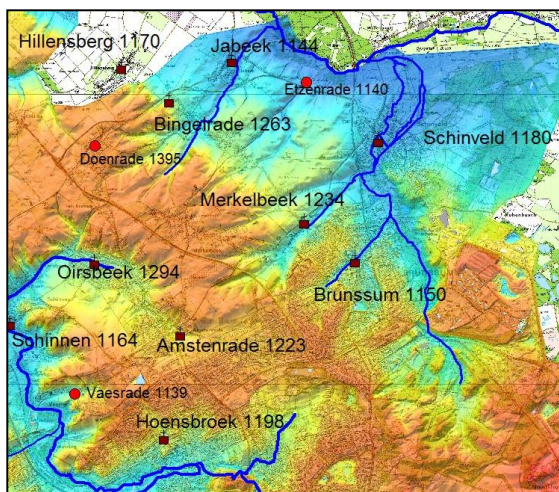

Henk Stoepker

Waarom er geen **B** in **B**runssum zit ...

Het begin van de aardewerkproductie in Brunssum en Schinveld in het licht van de regionale nederzettingsgeschiedenis

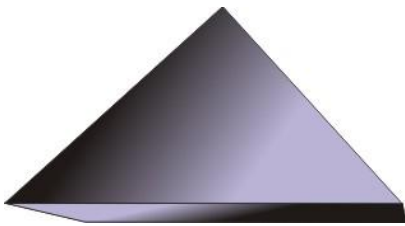
Archeocoach Studies 4

Henk Stoepker

Waarom er geen B in Brunssum zit...

Het begin van de aardewerkproductie in Brunssum en Schinveld in het licht van de regionale nederzettingsgeschiedenis

Archeocoach

Archeocoach Studies 4
ISBN 978-90-8966-002-2
Wijlre 2011

Archis onderzoeksmelding 45101, onderzoeksnummer 34665.

Onderzoeksgebied: gemeenten Brunssum en Onderbanken, Limburg.

Deze publicatie verschijnt tevens in verkorte vorm in *Assembled Articles* 2011.

Bibliografische sleutelwoorden: Brunssum, Schinveld, Merkelbeek, volle middeleeuwen, middeleeuwse archeologie, middeleeuwse pottenbakkerijen, Zuid-Limburgs aardewerk, nederzettingsarcheologie, kerkarcheologie.

Inhoud

Samenvatting.....	5
Inleiding.....	7
Het onderzoeksgebied	8
Landschappelijke context	9
Vindplaatsen van ovens en aardewerk	15
Pottenbakkersafval in Brunssum en Schinveld.....	18
Relatieve typonologie van het Zuid-Limburgse aardewerk.....	22
Absolute datering.....	26
Latere vondsten van aardewerkproductie	28
De aardewerkproductie - overwegingen.....	32
Bewoningsgeschiedenis van Brunssum en Schinveld – historische en toponymische gegevens..	34
Nederzettingsonderzoek	36
Opgraving van de middeleeuwse parochiekerk van Brunssum.....	37
Nederzettingsontwikkeling in Zuid-Limburg in de volle middeleeuwen.....	43
Conclusie	46
Aanbevelingen	48
Literatuur	50
Verantwoording.....	55

Samenvatting

In deze studie wordt een verband gelegd tussen de eerste ontwikkeling van het Zuid-Limburgs aardewerk en de nederzettingsgeschiedenis van de regio waarin dit geproduceerd is, in het bijzonder rond de plaatsen Brunssum, Schinveld en Merkelbeek.

Een overzicht wordt gegeven van de onderzoeksgeschiedenis en de typochronologie van het 'Brunssum-Schinveld'-aardewerk, van de ligging van oude en nieuwe aardewerkvindplaatsen en van de verblijfplaats van de vondsten. De aandacht gaat vooral uit naar de oudste perioden van het 'Brunssum-Schinveld'-aardewerk. Een overzicht wordt gegeven van de recente literatuur, waarbij geconstateerd wordt dat de door Bruijn gegeven dateringen van periode B, A, I en II in essentie nog steeds aanvaard worden, ook al is zijn onderbouwing stratigrafisch misschien minder zeker dan veelal wordt aangenomen. Gesteld wordt dat de productie van handgevormd aardewerk mogelijk doorgaat van periode B naar periode I, terwijl gelijktijdig - gedurende een halve eeuw- gedraaid aardewerk (periode A) wordt vervaardigd. Voor de latere perioden wordt door (vooral de Duitse) literatuur een vroegere datering voorgesteld. Dit heeft geen consequenties voor de al in de jaren zestig van de 20^e eeuw getrokken conclusie dat de productie in Schinveld rond 1050 (periode B) begint en in Brunssum rond 1125 (periode 1). Een recente vondst halverwege beide plaatsen van een grote hoeveelheid periode A aardewerk (vanaf 1075) bevestigt het beeld van een zich van noord naar zuid langs de Rode Beek uitbreidende productie.

Een parallelle ontwikkeling is op te merken in de nederzettingdynamiek. Brunssum en Schinveld zijn waarschijnlijk gesticht vanuit Gangelt. Schinveld, mogelijk omstreeks 1000. Dorpskernonderzoek in Brunssum bij de plaats van de middeleeuwse parochiekerk toonde aan, dat deze kerk is gebouwd binnen een nederzetting die kort voor of omstreeks 1100 ontstaan is. De eerste kerk was waarschijnlijk van hout. In de tweede helft van de twaalfde eeuw wordt deze vervangen door een zaalkerk met rechtgesloten koor, gemaakt van in de regio gewonnen kalksteen en afbraakmateriaal van een Romeins gebouw. In het naburige Merkelbeek is van een nagenoeg identiek gebouw nog een groot deel bovengronds aanwezig.

Het verschil in ouderdom tussen nederzetting en aardewerkproductie in Schinveld enerzijds en Brunssum anderzijds wordt verklaard vanuit de ontginningsgeschiedenis van de regio, waarbij vanuit het dal de hellingen ontgonnen werden en de bewoning als het ware langs de beken omhoog kroop totdat de jongste plaatsen met 'rade'-toponiemen op de hoogste delen van het plateau waren gesticht. Een tussen Brunssum en Schinveld gelegen motte wordt beschouwd als de plaats van waaruit een locale aristocraat het ontginningsproces aanstuurde en daarbij wellicht ook invloed uitoefende op de productie en de afzet van het aardewerk.

Aanbevelingen worden gegeven voor verder onderzoek; zowel binnen de nederzettingen als bij de aardewerkproductieplaatsen. In de laatste decennia zijn veel locaties verloren gegaan en aandacht is nodig voor terreinen die nog gegevens kunnen opleveren.

Inleiding

In het midden van de 20^e eeuw werden in Brunssum, Schinveld en Nieuwenhagen in Zuid-Limburg pottenbakkersovens en afvalhopen met misbaksels uit die ovens onderzocht. Aan dit onderzoek is vooral de naam van Anton Bruijn verbonden, medewerker van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Bij de opgravingen werd hij geassisteerd door vrijwilligers uit Brunssum en Schinveld.

Dit aardewerk, protosteengoed en steengoed werd van de tweede helft van de 11^e tot het midden van de 14^e eeuw geproduceerd. Het kende een verspreiding in delen van het Rijnland, Noord-Brabant, Limburg en de Belgische Kempen en in een enkel geval tot ver daarbuiten. De typochronologie is verbonden met die van Rijnlandse en Maaslandse producten. Vondsten van het 'Brunssum-Schinveld'- of 'Zuid-Limburgs aardewerk' spelen wegens hun betrekkelijk nauwkeurige dateringmogelijkheid een grote rol bij het onderzoek van nederzettingen in Zuid-Nederland.

Hiervoor is een goede onderbouwing van de datering en een goede documentatie van het Zuid-Limburgse aardewerk van belang evenals de toegankelijkheid van een referentiecollectie. De situatie op deze laatste twee punten is echter niet rooskleurig, terwijl ook bij de onderbouwing van de datering vraagtekens zijn te plaatsen. In de literatuur, vooral de Duitse, is het Zuid-Limburgse aardewerk vergeleken met dat uit andere centra en dat heeft geleid tot aanpassingen van de datering.

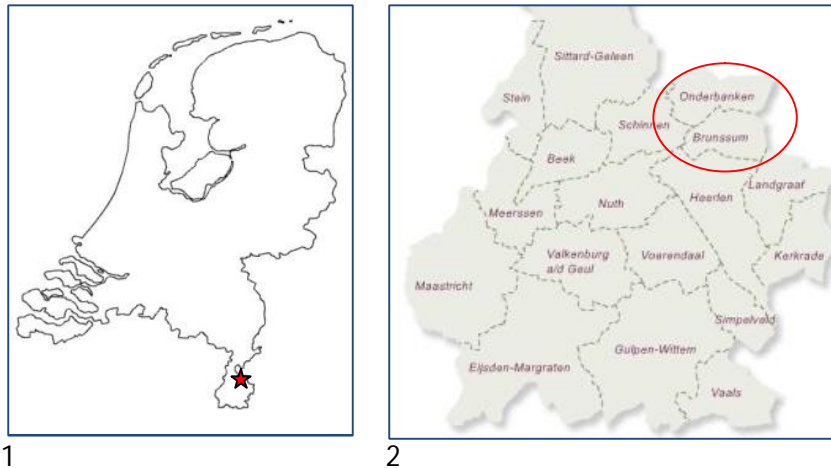
Ook na de jaren zestig zijn aardewerkvindplaatsen in de gemeenten Brunssum en Schinveld bekend geworden. Sprake van coherent onderzoek is er echter niet en hoewel de alertheid van lokale amateurs niet genoeg geprezen kan worden, is er op het gebied van analyse, documentatie en publicatie van recente vondsten nog veel te doen. Ook blijken meerdere locaties zonder onderzoek verloren te zijn gegaan.

Het 'Brunssum-Schinveld'-aardewerk is tot dusver strikt keramologisch benaderd. De nederzettingen waarin of waarbij het aardewerk geproduceerd werd, zijn nauwelijks object van onderzoek geweest. Aan het feit dat de aardewerkproductie in Schinveld driekwart eeuw eerder start dan in Brunssum is vanuit de nederzettingsgeschiedenis nog geen aandacht besteed.

Deze studie beoogt recente literatuurgegevens over het Zuid-Limburgse aardewerk bijeen te brengen, informatie te geven over de toegang tot de vondsten en een overzicht te geven van de (recente) vindplaatsen. Het onderzoeksgebied wordt gevormd door de gemeenten Onderbanken en Brunssum, waarbinnen de plaatsen Schinveld, Brunssum en Merkelbeek liggen. Het regionale kader bestaat uit het Plateau van Doenrade, dit is het gebied tussen Sittard, Schinnen, Heerlen en Gangelt (D).

De aardewerkproductie wordt beschouwd in de context van het nederzettingsonderzoek en de ontginningsgeschiedenis. Van Brunssum zijn dankzij de opgraving van en bij de middeleeuwse kerk archeologische gegevens over de nederzetting voorhanden. Verder is de dataset zeer onvolledig. Om tot een integrale afweging te komen worden behalve archeologische ook historische en historisch-geografische gegevens aangewend.

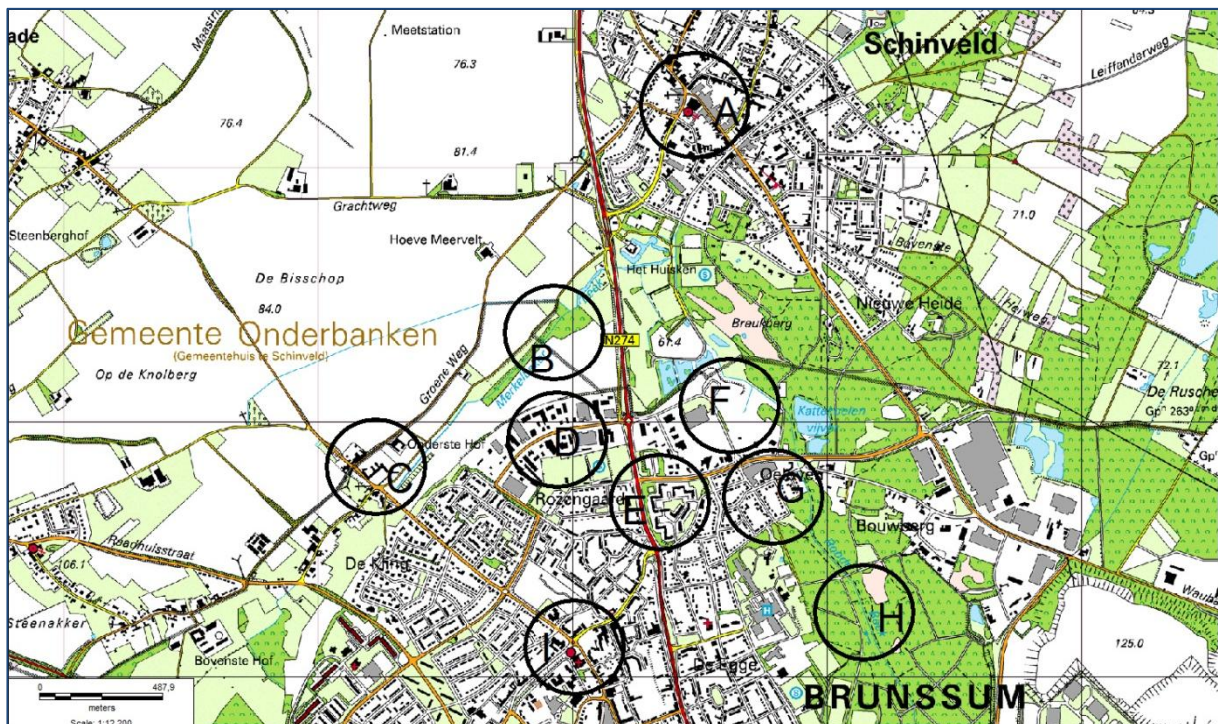
Het onderzoeksgebied

Afb. 1. Overzichtskaarten.

1: Ligging van het onderzoeksgebied in Nederland.

2: Zuid-Limburg, gemeenten Brunssum en Onderbanken.

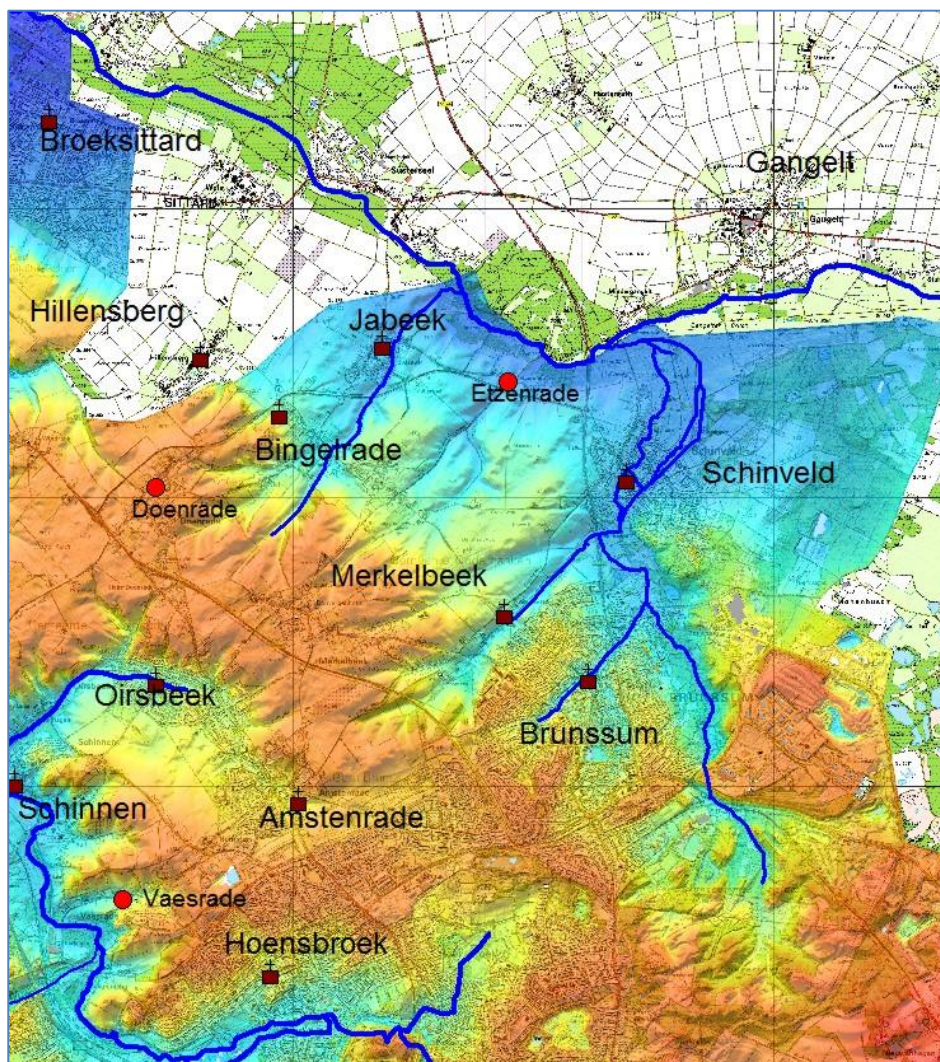

Afb. 2. Topografische kaart 1:25.000, 2001, met in de tekst genoemde locaties.

A: Schinveld kerk en aardewerkvindplaatsen; B: motte Vossenbergr; C: kerk Merkelbeek; D: Romeins grafveld en waarschijnlijk villaterrein; E: kasteellocaties Rozengaard en Genhoes; F: aardewerkvindplaatsen Molenvaart; G: aardewerkvindplaatsen Oeloven; H: aardewerkvindplaatsen Engelschbroek; I: Brunssum kerk.

Landschappelijke context

Brunssum en Schinveld liggen in Nederlands Zuid-Limburg tussen Heerlen en Sittard op de noordelijke flank van het plateau van Doenrade. Op de reliëfkaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland is dit plateau als een noordwest-zuidoost gerichte rug te zien met een hoogte van circa 110 meter + NAP bij Doenrade en 120 meter + NAP tussen Brunssum en Hoensbroek (afb. 3).

Afb. 3. Het plateau van Doenrade op de reliëfkaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland met de belangrijkste plaatsen.

Het plateau wordt omsloten door twee beken die in noordwestelijke richting stromen, de Geleenbeek in het zuiden en de Rode Beek in het noorden. De hoogte van het dal van de Geleenbeek is bij Schinnen circa 65 meter + NAP. De hoogte van het dal van de Rode Beek is bij Schinveld circa 53 meter + NAP. Aan de noordzijde van het plateau wateren enkele beken af in de Rode Beek. Dit zijn de Quabeeksrub bij Jabeek, de Merkelbeker Beek bij Merkelbeek, de Brunsummer Dorpsbeek bij Brunssum en een gelijknamige zijtak van de Rode Beek ten oosten van Brunssum. Merkelbeker Beek, Brunsummer Dorpsbeek en de zijtak van de Rode Beek komen bij Schinveld samen in een vertakt

stelsel dat via een natte vlakte uitkomt in de hoofdstroom van de Rode Beek, die bij Gangelt de grens met Duitsland vormt.¹

Op het hoogste deel van het plateau liggen de plaatsen Doenrade en Amstenrade. Lager op de helling liggen in het zuiden Oirsbeek, Hoensbroek en Vaesrade. Schinnen is hier de dalnederzetting. In het noorden liggen op de helling Bingelrade, Jabeek en Merkelbeek. Schinveld en Etzenrade liggen aan de voet van de helling. Opvallend is in de plaatsnamen de component '-rade', wat duidt op een bosontginning in de volle middeleeuwen. De component '-beek' geeft aan dat voor deze nederzettingen de directe ligging aan een beek kenmerkend is. Ook in de namen Schinnen, Hoensbroek, Schinveld en Brunssum (*Brunsham*) zit met de componenten 'schin', 'broek' en 'ham' een element dat verwijst naar een natte omgeving. De meeste van deze plaatsen treden voor het eerst in de 12^e eeuw in de historische bronnen op; enkele in de 13^e en 14^e eeuw.

Door de grote uitbreidingen in de 20^e eeuw is de moderne topografische kaart niet bruikbaar om inzicht te krijgen in de historische geleding van het landschap. De reliëfkaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (afb. 3), de Tranchotkaart uit 1804/180 (afb. 8) en de veldminuut van de Topografische Militaire kaart van circa 1840 (afb. 4) laten de ligging van de nederzettingen langs de beken echter duidelijk zien, evenals de plaats van de moerassen, de uitgestrektheid van de als akker in gebruik zijnde velden en het wegenpatroon, dat in essentie als middeleeuws kan worden beschouwd. Een nog gedetailleerder beeld geven de kadastrale minuutplans uit circa 1825 die op perceelsniveau de bebouwing weergeven (afb. 5, 6, 7).

Brunssum en Merkelbeek zijn op deze kaarten te zien als lineaire nederzettingen op de oevers van respectievelijk de Brunssummer Dorpsbeek en de Merkelbeker Beek. In het tegenwoordige Brunssum is dat patroon nog te herkennen in de tegenwoordige Dorpstraat, die de sinds de vroege 20^e eeuw gedempte beek volgt.

In Merkelbeek is het lineaire patroon minder sterk zichtbaar, omdat de bebouwing op de beekoever verder uit elkaar ligt. Een kleine concentratie huizen ligt bij de middeleeuwse kerk in de buurtschap de Kling, waar de weg uit Brunssum de beek kruist. Na de bouw van een nieuwe kerk in 1879, die meer centraal in de parochie lag, is de dorpskern verplaatst naar de aaneen gegroeide gehuchten Douve en Hout. Schinveld heeft in de vroege 19^e eeuw een meer S-vormige structuur. De bewoning volgt de Merkelbeker Beek die een meander door het dorp maakt. De loop van de Rode Beek aan de oostrand van het dorp vanaf het Schinvelderhuiske tot het punt waar deze weer samenkomt met de Merkelbeker Beek, kan een gegraven doorsteek zijn. Waarschijnlijk stroomde een complex stelsel van beken en zijbeken door het dorp, waarin al in de middeleeuwen door de mens ingegrepen is. In de jaren zestig van de 20^e eeuw zijn de beken in het dorp overkluisd.

Hoewel deze kaarten dicht bij het middeleeuwse landschap dan het huidige staan, mag echter niet zonder meer gezegd worden dat deze vroeg-19^e-eeuwse kaarten de middeleeuwse situatie weerspiegelen. Ook tussen 1500 en 1800 hebben de ontwikkelingen in het landschap niet stil gestaan. Bebouwing kan afgebroken, toegevoegd of verplaatst zijn. Waterlopen zijn verplaatst ,

¹ De loop van de beken op afb. 3 is aangegeven aan de hand van de Tranchotkaart en de kadastrale minuutkaart uit het begin van de 19^e eeuw. In die tijd was de loop van de beken bij Schinveld al aangepast door de mens.

toegevoegd of aangepast, en ook de plaats en omvang van akkers, wei- en hooilanden, boomgaarden, bos en woeste gronden zijn aan verandering onderhevig geweest.

Afb. 4. Uitsnede uit de veldminuut van de Topografisch-Militaire Kaart, circa 1840.

Afb. 5. Kadastraal minuutplan van Schinveld, circa 1825. De middeleeuwse kerk is gemarkeerd.

Afb. 6. Kadastraal minuutplan van Merkelbeek, circa 1825. De middeleeuwse kerk is gemarkeerd.

Afb. 7. Kadastraal minuutplan van Brunssum, circa 1825. De middeleeuwse kerk is gemarkeerd. In het noorden kasteel Genhoes ('Chateau').

Plaatsvaste elementen zijn middeleeuwse kerken en kastelen, terwijl ook aan het wegenpatroon een aanzienlijke tijdsdiepte mag worden toegeschreven. Van de kerken van Merkelbeek en Brunssum is met zekerheid bekend waar zij 1000 jaar geleden stonden. Van de kerk van Merkelbeek is nog een groot deel van een gebouw van omstreeks 1100 aanwezig en een even oud gebouw is archeologisch onderzocht in Brunssum. In Schinveld staat nog een 15^e-eeuwse toren. Die geeft zeer waarschijnlijk

de plaats aan van het kerkgebouw dat hier in 1268 voor het eerst genoemd wordt. De kerk ligt aan de zuidoostelijke zijde van de meanderbocht. Waarschijnlijk was hier het centrum van de eerste bewoning.

Middeleeuwse kerkgebouwen zijn binnen nederzettingen een centraal element op een vaak strategische plaats. De kerken van Brunssum en Merkelbeek liggen op het kruispunt van een doorgaande weg met het dal van respectievelijk de Brunsummer Dorpsbeek en de Merkelbeker Beek. Van deze weg wordt aangenomen dat hij onderdeel is van een Romeinse route tussen de Romeinse plaatsen Heerlen en Tüddern en van daar naar Xanten. Deze weg zou van Tüddern langs Hillensberg, Bingelrade, de Kling naar Brunssum gelopen hebben. Vanaf Brunssum zou de weg het tracé van de "Heerenweg" van Brunssum naar Heerlen over de Douvenberg (ten oosten van Rumpen) hebben gevolgd. De reconstructie is gebaseerd op het premoderne wegennet, zoals aangegeven op de Tranchotkaart en de kadastrale minuten, en op de relatie met bekende Romeinse nederzettingsterreinen en grafvondsten.²

Dat er een route liep van Heerlen naar Tüddern is niet omstreden, maar het exacte verloop is niet bekend. Van een wegdek of grindpakket is nooit iets gevonden. Aangezien het minder waarschijnlijk is dat een secundaire verbinding in deze regio verhard was, is dit geen bewijs van afwezigheid van een weg. De aanname dat hier in de Romeinse tijd een weg gelopen heeft, wordt versterkt door de ontdekking van een nederzetting of een villa en het restant van een grafveld. Bij de aanleg van een industrieterrein in het Brunsummerveld, op een rug tussen de Merkelbeker Beek en de Brunsummer Dorpsbeek, werd in 1966 een Romeins graf uit het midden van de 3^e eeuw ontdekt. Het graf bestond uit een askist, waarin de verbrande resten van, gezien de aard van de bijgiften, waarschijnlijk een vrouw waren gedeponeerd. De bijgiften bestonden uit minstens 27 voorwerpen, waaronder aardewerk, glas, een benen handvat van een spiegel, een stukje goudbeslag, barnstenen schijven en twaalf bronzen schijfjes, die waarschijnlijk als schellen dienst hebben gedaan om muziek te maken. Enkele dagen later werd op 50 meter afstand een 2e-eeuws crematiegraf gevonden, dat onder andere enkele Romeinse munten bevatte. Een crematiegraf werd ook aangetroffen in 2009 in het nabijgelegen tracé van de Buitenring Parkstad.³

Dat bij het grafveld een nederzetting of villa heeft gelegen, bleek uit de vondst van maalstenen van basaltlava, dakpannen (*tegulae*) en 2e- en 3e-eeuws aardewerk.⁴ Ook werden scherven van IJzertijd-aardewerk aangetroffen, waaruit af te leiden is dat het terrein al eerder bewoond is geweest en dat de villa mogelijk ontstaan is uit een inheemse nederzetting. De ligging van de vindplaats is karakteristiek. Een dergelijke rug tussen twee beken is Zuid-Limburg een favoriete villalocatie. De villa ten Hove bij Voerendaal heeft een identieke ligging en ook daar was een Romeinse weg in de nabijheid.

Twee andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van een Romeins gebouw in de buurt zijn de constatering in 2009 van de aanwezigheid van secundair verwerkt Romeins bouw materiaal in het muurwerk van de kerk van Merkelbeek en het aantreffen in 1995 van Romeinse dakpanfragmenten in de funderingen van de kerk van Brunssum. Het is aannemelijk dat men bij de bouw van beide

² Hardenberg 1960. Over Romeinse wegen in Limburg; Willems 1987, Stuart en de Grooth 1987. Over de passage bij de Rode Beek bij Tüddern: van Hontem 1993.

³ Bringmans 2010, 67-72.

⁴ Bogaers 1966; ARCHIS-waarnemingsnummers 31372, 35268, 38420, 38421.

kerken het puin van een nabijgelegen ruïne gehaald heeft. De villa of nederzetting moet wegens de egalisering van het terrein en de intensieve bebouwing als verloren worden beschouwd.

Afb. 8. Tranchotkaart, 1804/1805. Aangegeven is de loop van de mogelijke Romeinse route en de plaats van de villa/nederzetting en grafveld.

Tot de laatmiddeleeuwse structuur van Brunssum, Schinveld en Merkelbeek horen enkele huizen van families uit de lagere adel. Aan de zuidzijde van Schinveld tussen Merkelbeker Beek en Rode Beek ligt het in de 14^e eeuw voor het eerst genoemde Schinvelderhuuske of Huis Heyenhoven. Bij de kerk van Merkelbeek ligt op een hoge rand langs de beek de Weyershof of Onderste Hof, die omstreeks 1400 voor het eerst vermeld wordt. In Brunssum ligt aan de zuidzijde van het dorp langs de beek het Bexhuis, dat ook tot ten minste de 14^e eeuw terug gaat. Aan de noordzijde van Brunssum lag kasteel Rozengaard, ook wel Cluttenleen genoemd, dat mogelijk gelijk gesteld kan worden met de in 1386 vermelde 'hove tot Bruynshem' (afb. 33). In 1622 werd dit kasteel vervangen door het iets noordelijker gelegen kasteel Genhoes, dicht bij de samenvloeiing van Dorpsbeek en Rode Beek.⁵ In het midden van Brunssum, tegenover de kerk, zou een belangrijke hoeve gelegen hebben, waaraan

⁵ Hupperetz e.a. 2005, 316-322.

een laathof verbonden zou zijn geweest.⁶ Hierover zijn geen bouwkundige of archeologische gegevens bekend. De hoeve zou zijn verwoest in het eerste kwart van de 16^e eeuw.⁷

Typologisch gaat het bij het Bexhuis, Rozengaard, het Genhoes en het Schinvelderhuske om omwaterde hofsteden, *moated sites*. Van een ouder kasteeltype is de motte de Vossenbergh. Deze ligt geïsoleerd op de rechteroever van de Merkelbeker Beek tussen Merkelbeek, Schinveld en Brunssum in.

De landschappelijke context van de vol- en laatmiddeleeuwse pottenbakkerijen is verschillend. In Schinveld liggen ze in de directe omgeving van de kerk, dus te midden van of zeer in de nabijheid van de middeleeuwse bewoning. Dit is opvallend, omdat later in de middeleeuwen en in de nieuwe tijd pottenbakkers wegens brandgevaar bij voorkeur op afstand werden gehouden. In Schinveld liggen de pottenbakkerijen dicht bij de beek en ovenafval is in de beekbedding gestort. In Brunssum en in het gebied tussen Schinveld en Brunssum liggen de pottenbakkerijen ver van de nederzetting. Of de werkplaatsen van de pottenbakkers bij de ovens en storthopen stonden of in het dorp gevestigd waren, is onbekend. Alleen in het 'Oeloven'-gebied was, althans in de laatste fase van de aardewerkproductie, bewoning in de buurt van de oven aanwezig, zoals door onderzoek bij Genhoes aangetoond is.⁸ Het Oelovengebied ligt niet direct aan de Rode Beek, maar 250 meter ten westen daarvan op de rand van het beekdal. De meest zuidelijke oven ligt daarentegen direct aan de beek in een nat gebied, dat ook nu nog natuurgebied en onbewoond is. Daarbij moet wel aangetekend worden dat de loop van de huidige beek, en zelfs van die op de Tranchotkaart, af kan wijken van de middeleeuwse situatie. De bedding kan zich binnen het beekdal verplaatst hebben of kan door menselijk ingrijpen verlegd zijn. In Schinveld werkt ook geconstateerd dat het storten van aardewerk effecten had op de loop van de beek. In Merkelbeek ligt een mogelijke oven bij de Onderste Hof niet ver van de bebouwing, dicht bij de beek.

De winning van de klei voor de pottenbakkerijen vond plaats in de steile oostwand van het dal van de Rode Beek in de buurt van Brunssum. Kleilagen dagzomen in de omgeving van de bronnen van de Rode Beek. Daarna lopen ze ondergronds door. Bij Schinveld ligt de top van de klei op 15-20 meter diepte.⁹ Ter hoogte van de vindplaats in het Engelschbroek was kleiwinning onder aan de oostwand mogelijk. Hier dagzoomt de top van een dik kleipakket. De dikte in de wand is hier enkele meters. Voor winning moest een klein pakket hellingmateriaal worden afgegraven. In het vlakke deel ten westen van deze vindplaats was klei op een diepte van 0,5 tot 1 meter te bereiken.¹⁰

⁶ Bauer & Corten 1998, 315, 330, noot 5. Een laathof is het centrum van een grondheerlijkheid van waaruit gronden in een vorm van erfpacht werden uitgegeven. Het kan dan gaan om woeste gronden die na ontginning werden verdeeld onder boeren. Tegen betaling van een jaarlijkse cijns in natura of in geld aan de grondheer mochten ze worden geëxploiteerd. De meeste laathoven in Zuid-Limburg stammen uit de 12^e en 13^e eeuw.

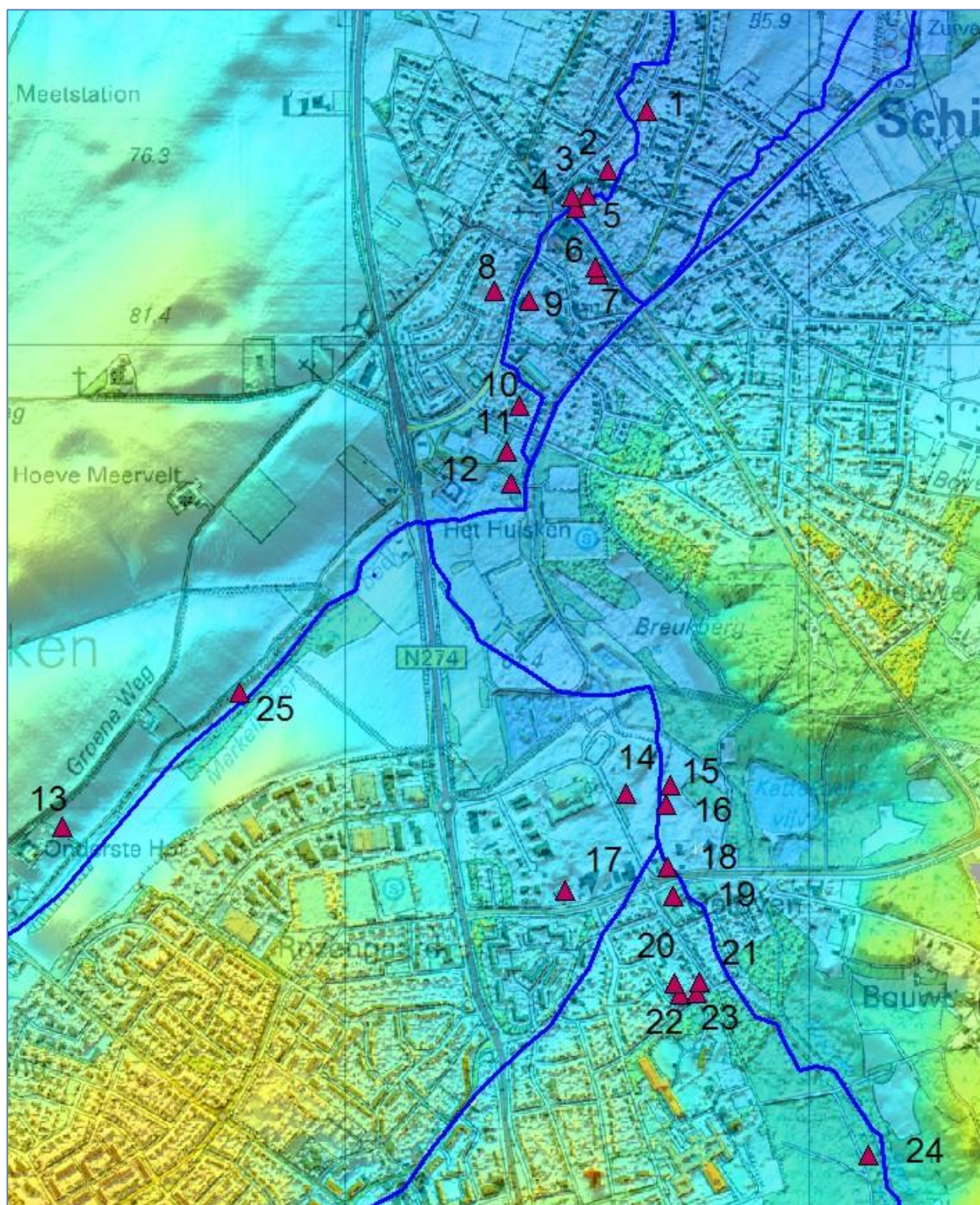
⁷ Moonen 1952, 44, 82. Moonen duidt deze plaats aan als die van het 'houten kasteel'. Hoe hij hier aan komt, is onduidelijk.

⁸ Bauer 1981, 1998.

⁹ Brongers 1983, 387; Brongers 1984, 77.

¹⁰ De Kramer & Van de Graaf 2011. Toelichting per email door J. de Kramer, waarvoor hartelijk dank.

Vindplaatsen van ovens en aardewerk

Afb. 9. Overzicht van de vindplaatsen van ovens en aardewerkconcentraties. Legenda in tabel 1.

Tabel 1. Legenda afb. 9.

1	Oven of storthoop	Schinveld. Exacte locatie onbekend. Geen onderzoek bekend. Brongers 1983, 380, kaart 3 en 4, nr. 1. Ostkamp 2010, bijlage 1: BRSCH-6.
2	Storthoop Schinveld III	Kanunnik van Nuysstraat 23, Schinveld. ROB-onderzoek. Archiswaarnemingen 31635, 35623. Bruijn 1962-1963, 1964.
3	Storthoop	Wilhelminaplein, Schinveld. Amateuronderzoek. Vondstmelding 416432. Verhoeven 2005. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 104.
4	Nederzetting	Wilhelminaplein, Schinveld. ADC-onderzoek. Onderzoekmeldingsnummer 7037. Verhoeven 2005.
5	Oven Schinveld II	Beekstraat 1-3, Wilhelminaplein 17 en 18, Schinveld. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 35622. Bruijn 1960-1961.
6	Storthoop	Beekstraat 24, Schinveld. Amateuronderzoek. Vondstmelding 416433. Ostkamp 2010, 5.
7	Storthoop Schinveld IV	Beekstraat 26, Schinveld. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 35677. Bruijn 1962-1963, 1963, 1964.
8	Oven of storthoop?	Schinveld. Exacte locatie onbekend. Geen onderzoek bekend. Ostkamp 2010, bijlage 1, BRSCH-7.
9	Storthoop Schinveld I	Brunsummerstraat 23, Schinveld. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 35676. Vondstmelding 416434. Bruijn 1960-1961.
10	Oven of storthoop?	Onderste molen, Schinveld. Archiswaarneming 418935.
11	Oven of storthoop?	Putbergstraat, Schinveld. Archiswaarneming 418947.
12	Oven of storthoop?	Schinvelderhuuske, Schinveld. Archiswaarnemingen 35764, 428947. Brongers 1983, 380, nr. 6.
13	Oven?	Onderste Hof, Merkelbeek. Archiswaarneming 6581. Brongers 1983, 380, nr. 14.
14	Storthoop	Molenvaart-Hellebrand, Brunssum. Vondstmelding 416424.
15	Storthoop	Waterbassin, Molenvaart, Brunssum. ADC-onderzoek. Onderzoekmeldingsnummer 9822. Schutte 2005. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 103.
16	Storthoop	Afrit waterbassin, Molenvaart, Brunssum. Vondstmelding

		416429. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 103.
17	Storthoop	In 1875 onderzochte storthoop bij Genhoes, Brunssum. Archiswaarneming 48602.
18	Oven?	Hogenboschweg, Brunssum. Vondstmelding 416430. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 102, 408.
19	Storthoop	Bakkerij Erkens-terrein, Brunssum. Vondstmelding 416431. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 101.
20	Ovencomplex Brunssum II	Oeloven, Brunssum. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 418923. Bruijn 1959.
21	Ovencomplex Brunssum II	Oeloven, Brunssum. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 418819. Bruijn 1959.
22	Ovencomplex Brunssum II	Oeloven, Brunssum. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 31379. Bruijn 1959.
23	Ovencomplex Brunssum II	Oeloven, Brunssum. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 418945. Bruijn 1959.
24	Oven Brunssum I	Engelschbroek, Brunssum. ROB-onderzoek. Archiswaarneming 31378, 35670, 418933. Renaud 1955, Bruijn 1959, Bruijn 1962-1963, de Kramer & van de Graaf 2011.
25	Aardewerkvindplaats	Tussen Merkelbeek en Schinveld. Archiswaarneming 35688. Daemen 1963.

Pottenbakkersafval in Brunssum en Schinveld

In de 19e eeuw is sprake van de eerste antiquarische interesse voor het Zuid-Limburgse aardewerk. In 1875 onderzocht de op het Genhoes in Brunssum wonende baron de Négri een grote schervenberg op zijn terrein (afb. 9-17). Deze had een doorsnede van 10 meter en was 5 tot 6 meter hoog.¹¹ Deze 'heuvel' lag op een huiswei, waar ook diverse pottenbakkersovens gevonden zouden zijn. Een dertigtal vondsten is geschonken aan het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap ten behoeve van het museum te Maastricht.¹²

In het midden van de 20^e eeuw is eerst door J.G.N. Renaud en later door A. Bruijn, medewerkers van de toenmalige ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek), systematisch archeologisch onderzoek gedaan naar middeleeuwse pottenbakkersovens en storthopen in Brunssum en Schinveld. Het daar gevonden aardewerk wordt meestal aangeduid als Brunssum-Schinveld-aardewerk, als Zuid-Limburgs aardewerk of als de Zuid-Limburgse variant van het Pingsdorf aardewerk. Nadien is ook onderzoek gedaan in Nieuwenhagen en Waubach in de tegenwoordige gemeente Landgraaf. Deze plaatsen vallen buiten het bestek van deze publicatie.¹³

Het onderzoek leidde tot een door Bruijn opgestelde typonomie¹⁴. De absolute chronologie is meerdere malen object van studie geweest en vergeleken met aardewerkproductie in het Rijnland en het Maasland.¹⁵ Daarbij was de meeste discussie over de datering van periode A en over de datering van periode IV en V. In relatieve zin is de indeling van Bruijn ongewijzigd, al worden de grenzen tussen de perioden tegenwoordig als wat minder scherp beschouwd dan aanvankelijk het geval was. Keramologisch onderzoek heeft plaats gehad naar baktemperatuur en magering.¹⁶

De typonomie werd in eerste instantie opgesteld aan de hand van vondsten in Brunssum. Daar zijn in 1942, 1954, 1959, 1961 op twee plaatsen op de westelijke oever van de Rode Beek, op 1 km ten oosten en noordoosten van het centrum van Brunssum, pottenbakkersovens onderzocht: Brunssum I (afb. 9-24) en Brunssum II (afb. 9-20/23).¹⁷ De stratigrafie in het ovenafval leidde tot een periodisering. In het noordelijke Brunssum II werden de perioden I, II, III en IV onderscheiden, daterend volgens Bruijn van circa 1125 tot circa 1325.¹⁸ In het zuidelijke Brunssum I werd aardewerk uit periode I laat, periode IA en periode II aangetroffen, daterend van het laatste kwart van de 12^e eeuw tot en met het eerste kwart van de 13^e eeuw.¹⁹ Brunssum I ligt in een natuurgebied, het zogenaamde Engelschbroek, tegenwoordig meer bekend als Schutterspark. Brunssum II ligt in een

¹¹ Archiswaarneming 48602 heeft betrekking op het kasteel. De aardewerkvondsten staan hier niet bij.

¹² Moonen 1952, 32. Deze locatie is in de nabijheid van het gebied Molenvaart en het gebied Oeloven.

¹³ Bruijn 1965-1966, 1971-1972, 1980-1981. Beckers 1990, 2001. Wegens de aanleg van de Buitenring Parkstad Limburg is aandacht voor deze locaties geboden. Bringmans 2010, bijlage 5.

¹⁴ Laatste versie: Bruijn 1965 en Janssen 1983 volgens gegevens van Bruijn.

¹⁵ Janssen 1983, Brongers 1983, Heege 1995, Bauche 1997, Friedrich 1998, Höltken 2000, Sanke 2001, Roehmer 2001.

¹⁶ Brongers 1983; Janssen & De Paepe 1976.

¹⁷ Brunssum I is onderzocht in 1942, 1954, 1959, 1961 (Renaud 1955, Bruijn 1959, Bruijn 1962-1963). Brunssum II is onderzocht in 1959 (Bruijn 1959).

¹⁸ De datering van periode III en IV is later door o.a. Heege 1995 bijgesteld.

¹⁹ Bruijn maakt in 1959 bij Brunssum II nog geen onderscheid tussen periode I vroeg, midden en laat. Aan de hand van zijn tekeningen lijken de vondsten al in de vroege fase van periode I te beginnen. De meeste door hem afgebeelde vondsten van periode I stammen echter uit de middenfase (Bruijn 1959). Bij zijn heronderzoek van Brunssum I in 1961 preciseert hij de datering daar aan de hand van zijn recente inzichten (Bruijn 1962-63, 365).

gebied dat van oudsher Oeloven heet (oel is een dialectwoord voor pot), waaruit blijkt dat de herinnering aan de pottenbakkersnijverheid ook na de middeleeuwen is blijven bestaan. De bouw van een woonwijk was de aanleiding voor de opgraving van 1959.²⁰ Op een terrein met een diameter van 80 meter werden elf sleuven met een breedte van 1 meter met een totale lengte van 182 meter gegraven.²¹

Later verplaatste het onderzoek zich naar Schinveld. Daar was in 1942 een oven bij graafwerkzaamheden door de bewoner leeg gehaald. Dit trok de aandacht van Renaud die echter niet veel meer kon doen de vondsten bekijken.²² Graaf- en bouwwerkzaamheden in het begin van de jaren '60 waren de aanleiding voor verder onderzoek. In 1960, 1961 en 1964 werden één pottenbakkersoven (Schinveld II, afb. 9-5) en drie storthopen (Schinveld I, III en IV, afb. 9-2, 7, 9) onderzocht.²³ Storthopen zijn grote concentraties scherven, afkomstig van misbaksels, die door de pottenbakkers in of bij de beek werden gedumpt. De vindplaatsen in Schinveld liggen op de rechter oever van de Merkelbeker Beek, hier ook Molenbeek genoemd, en het Einderbeekske. Dat is een zijstroompje dat bij de kerk de meanderboog verlaat en in noordelijke richting verder gaat. De term Molenbeek duidt er op dat de natuurlijke situatie vergraven is. In de 20^e eeuw zijn deze beken overkluisd. Gerelateerd aan het huidige straatbeeld liggen de vindplaatsen aan de Beekstraat, Kanunnik van Nuysstraat, Brunsummerstraat en het Wilhelminaplein in het centrum van het dorp op minder dan circa 160 meter van de kerk.²⁴

In 1960 werd geconcludeerd dat de aardewerkproductie in Schinveld al omstreeks 1050 begonnen was, dus minstens 75 jaar voor Brunssum. Bruijn voegde daarom een periode B (circa 1050 – 1100) en een periode A (circa 1075-1125) toe aan zijn typonomie.²⁵ Daarna is ook nog de periode V toegevoegd en is periode I in een vroege, midden en late fase verdeeld.²⁶ Vooral de stratigrafie in Schinveld IV gaf de mogelijkheid de typologie te verfijnen.²⁷

²⁰ Het is niet uit te sluiten dat onder de huizen uit de jaren vijftig en in de tuinen nog redelijk gave overresten of aardewerkconcentraties aanwezig zijn.

²¹ Reubsæet 1999, 4.

²² Renaud 1957-1958. De precieze locatie wordt door Renaud niet vermeld. De vondstmelding is niet opgenomen in Archis. Volgens Gelissen & Reijnders 1998, 95 ligt de locatie in de Kanunnik van Nuysstraat op nog geen vijftig meter van de plaats waar in 1960 gegraven is. Volgens Reubsæet 1999, 1 in de tuin van de heer Paul van Nuys tussen het Wilhelminaplein en de Kanunnik van Nuysstraat.

²³ Schinveld I en II in 1960 (Bruijn 1960-1961). Schinveld III en IV in 1961 en 1964 (Bruijn 1962-1963, 1964).

²⁴ De locatie van de vindplaatsen is door Bruijn in zijn publicaties gegeven door het vermelden van straat- en huisnummer. In Archis zijn later aan de hand van de zogenaamde 'Loeb'-fiches (van de hand van de legendarische eerste secretaresse van de ROB) de coördinaten ingevuld. Ooggetuigen, de heren Daemen uit Schinveld en Reubsæet uit Brunssum, hebben later de plek volgens hun herinnering aangewezen. In Brunssum-Oeloven werden door Reubsæet in 2009 vier vindplaatsen aangewezen, die tot het complex 'Brunssum II' gerekend moeten worden. De plaatsaanduidingen in Schinveld zijn op 6 januari 2001 door de op 30 juli 2001 overleden ROB-correspondent en vrijwillig medewerker van Bruijn, Th. Daemen uit Schinveld, aan de auteur per brief meegedeeld. Daarbij bleek ten aanzien van Schinveld I een aanmerkelijk verschil te zijn met de opgave van Bruijn. Zie ook noot 29.

²⁵ Bruijn 1960-1961, 465.

²⁶ Bruijn 1962-1963, 361.

²⁷ Bruijn 1962-1963, 383.

Tabel 2. Opgravingslocaties met periodeaanduiding.

Vindplaats	Periode	Complex- type	Lokale plaats- aanduiding
Schinveld I	III - IV	storthoop	Brunsummerstraat 23, Schinveld. ²⁸
Schinveld II	B - IA	oven	Beekstraat 1-3, Wilhelminaplein 17 en 18, Schinveld. ²⁹
Schinveld III	B - V	storthoop	Kanunnik van Nuysstraat 23, Schinveld achter dit pand.
Schinveld IV	A - V	storthoop	Beekstraat 26, Schinveld, achter dit pand. ³⁰
Brunssum I	I laat - II	oven	Engelschbroek, Brunssum.
Brunssum II	I - IV	oven	Oelovenstraat, Putstraat 6-8 in de tuinen, Brunssum.

Opgravingsdocumentatie uit Schinveld en Brunssum is op enkele verkleurde dia's na niet meer aanwezig. In het tekeningenarchief van de RCE bevinden zich nog wel de tekeningen voor de publicaties. Wie het materiaal wil bestuderen is aangewezen op de publicaties van Bruijn en kan de vondsten vinden in Schinveld en Maastricht. Bruiklenen zijn tentoongesteld in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden en het Limburgs Museum in Venlo. Ook in Museum Boymans-van Beuningen bevinden zich objecten uit Brunssum en Schinveld, die waarschijnlijk in de tijd van de opgravingen aan het licht zijn gekomen³¹. Vondsten uit Brunssum zijn via de conservator Houppermans ook beland in het in 1961 gesloten Museum Oud-Ehrenstein in Kerkrade. De verblijfplaats van die vondsten is sindsdien onbekend.

De meeste opgravingsvondsten bevinden zich in het provinciaal depot voor bodemvondsten in Maastricht. De mooiste verzameling echter, een door Bruijn zelf samengestelde keurcollectie van aardewerk uit Schinveld, is in bruikleen bij de gemeente Onderbanken en bevindt zich in vitrines in het gemeentehuis te Schinveld. Deze collectie is in 1965 tentoongesteld in Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam en het Gallo-Romeins museum in Tongeren, bij welke gelegenheid een geïllustreerde catalogus is opgesteld.³² Het aardewerk in de vitrines in Schinveld is op de bodem genummerd met een volgnummer, een periode-aanduiding (B, A, 1, 2, 3, 4, 5) en soms met een vindplaatsaanduiding, bijvoorbeeld Sch III. Met behulp van de foto's in de catalogus zijn de objecten in de vitrine te identificeren, waardoor deze verzameling als referentiecollectie kan dienen. De in het

²⁸ Bruijn geeft als adres Brunsummerstraat 7. Volgens Daemen is het adres Brunsummerstraat 23 onder een meubelzaak. Op een kaartje bij een brief d.d. 6.1.2001 aan de auteur geeft Daemen de locatie precies aan. Op dit adres is nog steeds een woninginrichtingszaak en wegens dit detail, moet Daemen als de meest betrouwbare bron beschouwd worden. De nu in Archis opgenomen coördinaten 196.540 x 331.130 kloppen met geen van beide adressen.

²⁹ Volgens Daemen is het adres Beekstraat 5, achter dit pand. Volgens Reubsat 1999,6 is dit op nog geen 20 meter van de vondst van de heer van Nuys in 1942.

³⁰ Bruijn 1964, 113 vermeldt dat het onderzoek bij Schinveld IV in 1963 door Th. Daemen is voortgezet. Waarschijnlijk slaat hier de korte bijdrage van Bruijn op in Archeologisch Nieuws (Bruijn 1963), waarbij hij vermeldt dat dit onderzoek gegevens heeft opgeleverd van Elmpter aardewerk dat tussen 1225 en 1350 kan worden gedateerd.

³¹ Ruempol & van Dongen 1991.

³² Bruin 1965.

provinciaal depot aanwezige potten zijn lastiger te identificeren. De nummering op de bodem is minder consequent. Identificatie kan gedaan worden door de pot in het depot aan de hand van vorm, beschildering en breuklijnen ter vergelijken met in de publicaties afgebeelde potten. De wijze waarop Bruijn zijn onderschriften heeft samengesteld, maakt het echter soms niet eenvoudig te bepalen welke afgebeelde pot door hem bij welke periode is gerekend en wat de vindplaats is.³³ In Brunssum bevinden zich geen vondsten meer uit de ROB-opgravingen. In 2009 zijn vondsten die tot dan verbleven in een gemeentelijke collectie overgedragen aan het provinciaal depot. De vondsten zijn beschreven en gefotografeerd en de herkomst is aangegeven door de heer L. Reubsaet.³⁴

De bestaande collecties zijn wegens de onmogelijkheid om de vondsten goed tot hun opgravingscontext te herleiden, geen ideale referentiecollectie. Dat is in het licht van de tijd waarin het onderzoek plaats vond, alleszins begrijpelijk. Het maakt de noodzaak van hernieuwd onderzoek van een ovencomplex en/of een storthoop des te gewenster. Zeker omdat bij tal van latere onderzoeken waarbij Zuid-Limburgs aardewerk gevonden is, dateringen mede zijn gebaseerd op de door Bruijn opgestelde typochronologie.

³³ De Grooth & Stoepker 1997, 306.

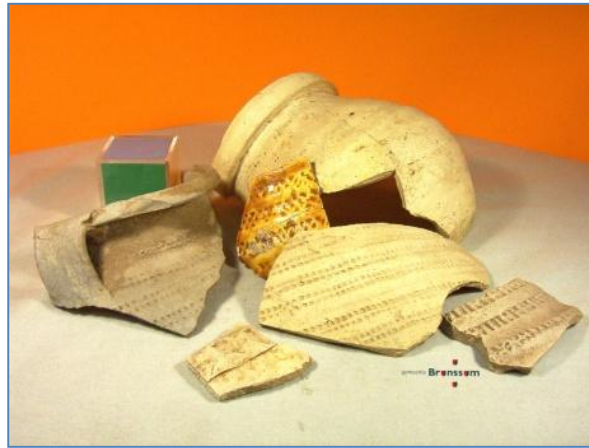
³⁴ Een CD-ROM met alle foto's is met de vondsten gedeponneerd in het provinciaal depot voor bodemvondsten te Maastricht.

Relatieve typo-chronologie van het Zuid-Limburgse aardewerk

Bruijn constateerde een ontwikkeling die in essentie verliep van handgevormd, zacht witbakkend aardewerk (vooral kookpotten) met lijn- en krombeschildering via gedraaid aardewerk (veel tuitpotten) met beschildering naar kannen en bekers van protosteengoed en steengoed met een vlakdekkende versinterde ijzerengobe.

Afb. 10. Kogelpot, periode B, Haagsittard.

Afb. 11. Rand- en wandfragmenten, periode A.

Bij periode B gaat het om handgevormd aardewerk met een poreus, wit-grijs of krijt wit tot lichtgeel baksel. De magering bestaat uit fijn tot grof zand. Qua vorm gaat het vaak om buidelvormige kookpotten, soms op een gewelfde standing. Kannen, schalen, kandelaars, rammelaars en drinkbekers komen voor. Tuitpotten hebben bandoren en een op de wand geplaatste tuit. De rand is naar buiten gebogen, weinig geprofileerd en op een langzame draaischijf gevormd. De potten zijn soms beschilderd met oranje-geelbruine grote bogen of strepen. Ook radstempels komen voor.³⁵ In 1960 werd dit materiaal voor het eerst ontdekt in Schinveld II met 'vele honderden scherven', wat vergeleken met andere categorieën niet heel veel is. Sommige kookpotten hadden gebruikssporen. In 1961 is dit materiaal in Schinveld III niet aangetroffen; in 1964 in beperkte mate.³⁶

Bij periode A gaat het om draaischijfaardewerk, vaak met manchetranden. De bodem is vaak lensvormig. Sommige potten hebben een radstempelversiering. Bij tuitpotten is de tuit niet aan de buitenkant, maar aan de binnenkant van de pot vastgezet. In deze periode wordt ook loodglazuur gebruikt. In 1960 werd dit materiaal voor het eerst ontdekt in Schinveld II. Zowel in 1961 als in 1964 werd het aangetroffen in Schinveld III. In 1961 werd het in beperkte mate gevonden in Schinveld IV.³⁷ Ook bij de oven van Nieuwenhagen werd periode A gevonden.³⁸ Periode A is later verdeeld in A1, A2, A3. A1 heeft radstempels, A2 heeft radstempels en enige beschildering met rode strepen, A3 heeft alleen beschildering met rode strepen. Het is niet zeker of dit technologisch verschil ook chronologische implicaties heeft.³⁹

³⁵ Bruijn 1960-1961, 468-473; Bruijn 1962-1963, 390; Bruijn 1964, 142.

³⁶ Bruijn 1962-1963, 376; Bruijn 1964, 134.

³⁷ Bruijn 1960-1961, 473-481; Bruijn 1962-1963, 391; Bruijn 1964, 134/141.

³⁸ Bruijn 1965-1966.

³⁹ Brongers 1983, 381.

Bruijn zag bij periode A de overeenkomsten met het aardewerk uit het Belgische Maasdal (Andenne) en hij sprak het vermoeden uit dat de Schinveldse pottenbakkers van periode A door de Maaslandse productie beïnvloed waren en mogelijk zelfs uit het Maasgebied afkomstig waren. De overeenkomst met Andenne is onmiskenbaar, maar later werd door Sanke opgemerkt op dat het opvallend is dat in Schinveld al tussen 1075 en 1125 manchetvormige randen optreden, terwijl deze in Andenne pas in periode Ia voorkomen die men meestal na 1125 laat beginnen.⁴⁰

Afb. 12. Tuitpot, periode I.

Afb. 13. Bolpot, periode II.

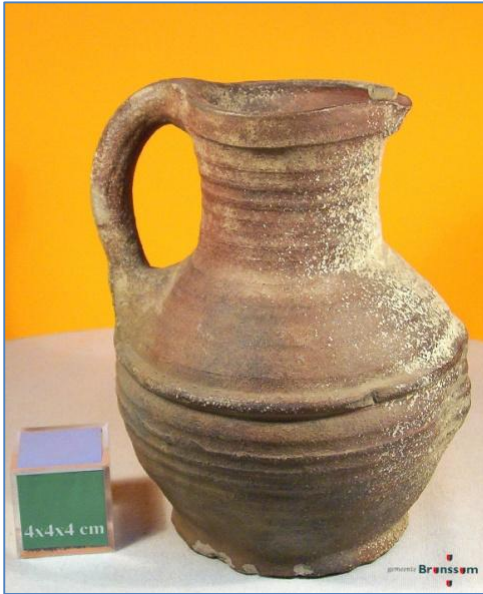
Het aardewerk van periode I is witbakkend, weer met de hand gevormd en bestaat vooral uit kogelpotten, drinkbekers en tuitpotten. De potten zijn vaak op de schouder beschilderd met roodbruine golflijnen, streepjes of komma's. Van het Pingsdorf-aardewerk onderscheidt het zich onder andere door een wat grovere zandmagering.⁴¹

Aan het einde van de 12^e eeuw en in het eerste kwart van de 13^e eeuw (periode IA en II) treedt weer gedraaid aardewerk op, dat ook wat harder gebakken is, waardoor de kleur van de scherf donkerder wordt. In periode III verdwijnt de beschildering om plaats te maken voor een meer vlakdekkende bruine ijzerengobe. Het streven is om tot minder poreuze keramiek te komen door de baktemperatuur te verhogen. Kookpotten werden in alle perioden (van B / V) tussen 1000 en 1100° gebakken, maar bij kannen werd de temperatuur opgevoerd van 1000 naar 1300°. Om krimp van de pot bij het bakken op hogere temperatuur tegen te gaan werd meer zand aan de klei toegevoegd, maar dat leidde er toe dat het baksel poreuzer werd. Nadat men ontdekt had dat het gebruik van ijzerhoudende kleipap, waarmee de beschildering op de pot gemaakt was, het smeltpunt van de klei verlaagde, waardoor verglazing ontstond, werden in de strijd tegen de porositeit in periode III en later engobes opgebracht.⁴² De vormen in periode III zijn nog sterk verwant aan die periode II. Het baksel wordt in periode III harder en gaat over in protosteengoed, dat in periode IV ten volle optreedt. In periode IV is de ijzerengobe overgegaan in een glanzende paars-bruine sinterengobe. Kookpotten zijn geheel vervangen door kannen en drinkbekers.

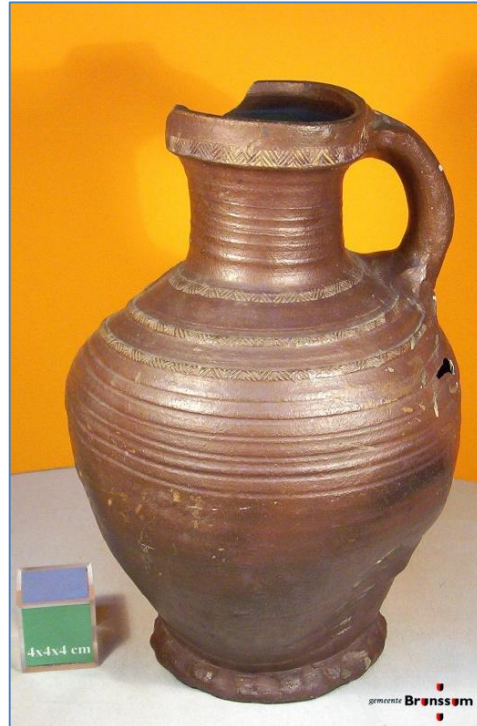
⁴⁰ Sanke 2001, 400.

⁴¹ Janssen & De Paepe 1976.

⁴² Brongers 1984, 80-84.

Afb. 14. Kan, periode III.

Afb. 15. Kan, periode IV.

In periode V wordt zowel steengoed (slanke kannen) gemaakt met een glanzend-bruine sinterengobe als witbakkend aardewerk, waarbij kookpotten geproduceerd worden die deels voorzien zijn van loodglazuur. Beide producten komen sterk overeen met de producten uit het naburige Duitse Langerwehe. Na het derde kwart van de 14^e eeuw houdt de productie in Schinveld op. Uit Brunssum zijn geen productievondsten uit periode V bekend.⁴³

Afb. 16. Beker, steengoed, periode V.

Afb. 17. Kom met loodglazuur, periode V.

Opvallend in deze ontwikkeling is dat men na een overstap van handgevormd op gedraaid aardewerk met loodglazuur in periode A na een halve eeuw terugvalt op de productie van handgevormd aardewerk in periode I. Hierover merkt Bruijn op dat dit samenvalt met het ontstaan van een pottenbakkerij in Brunssum (Brunssum II) op een plaats waar eerder nog niet geproduceerd werd en hij suggereert dat plaatselijke boeren een graantje mee wilden pikken van de economische opleving

⁴³ Bruijn 1960-1961, 479. Bruijn 1965.

rond 1100 en met de hand aardewerk gingen namaken dat door technologisch meer geavanceerde pottenbakkers in het Rijnlandse Pingsdorf op de draaischijf vervaardigd werd.⁴⁴

Van der Leeuw maakte al in 1976, ondanks het respect voor het baanbrekende werk van Bruijn, een kritische kanttekening bij de bewijsvoering van de periodisering en van de overgang van een Maaslandse op een Rijnlandse traditie. Als gevolg van het afgraven van schervenbergen op het terrein, transporteren en storten van scherven in de beek kan een overigens ook door Bruijn gesignaleerde vermenging van materiaal opgetreden zijn. Zoals ook Ostkamp later opmerkt naar aanleiding van amateuronderzoek in de Beekstraat⁴⁵, is volgens van der Leeuw voorzichtigheid geboden bij het trekken van chronologische conclusies uit de stratigrafie. Ook bij de verklaring voor het verschil in productiewijze tussen periode A en I als een overgang van een Maaslandse op een Rijnlandse traditie zet hij vraagtekens. Eerder denkt hij aan de mogelijkheid van specialisatie binnen de pottenbakkersgemeenschappen. Om dat te onderzoeken zijn volgens hem meer opgravingen nodig.⁴⁶

⁴⁴ Bruijn 1960-1961, 479. Bruijn vergist zich in zijn tekst met een eeuw, ook met zijn eigen datering van het begin van periode I. Hij schrijft: "*de economische opbloei aan het einde van de 12^e en het begin van de 13^e eeuw*".

⁴⁵ Ostkamp 2010, 5.

⁴⁶ Van der Leeuw 1976, 31, 38.

Absolute datering

Bruijn heeft zijn absolute datering vooral gebaseerd op vergelijking met aardewerkvondsten uit het kasteel van Valkenburg (Limburg). Daar is periode A aangetroffen in contexten ouder dan een brandlaag uit 1122. Daarna ontbreekt periode A., zodat 1122 als een einddatering is beschouwd.⁴⁷ Over de begindatering van periode A en de datering van B is hij minder zeker en hoe hij hieraan komt, wordt uit zijn publicaties niet duidelijk. Eerst neemt hij aan dat periode A al in 1025 start.⁴⁸ In zijn laatste eigen publicatie over dit aardewerk plaatst hij periode A van 1075 tot 1125 en periode B van 1050 tot 1100.⁴⁹ In de publicatie van Janssen op basis van door Bruijn verstrekte gegevens wordt periode B rond 1050 geplaatst en periode A daarna tot circa 1122.⁵⁰

In 1964 heeft Bruijn door verder onderzoek bij stortplaats Schinveld III getracht beter inzicht te krijgen in de relatie tussen periode B, A en I, maar dat is niet gelukt. Vondsten uit periode B en A waren hier stratigrafisch niet te scheiden en hij houdt de mogelijkheid open dat sommige als B beschouwde vondsten mogelijk uit periode I zijn. Dit heeft te maken met de vondstomstandigheden. Schinveld III ligt in een beekbedding en heeft daardoor meer te leiden gehad van postdepositionele processen, zoals verspoeling. Bovendien is het aantal vondsten uit periode B gering. In 1960 had hij geconstateerd bij Schinveld II dat vondsten uit periode A wel stratigrafisch gescheiden konden worden van periode B en periode I.⁵¹ Daarom blijft hij er van overtuigd dat B ouder is dan A en A ouder dan I, ook al neemt hij aan dat ook gedurende periode A mogelijk handgevormd aardewerk vervaardigd is.⁵² Bij het latere onderzoek in Nieuwenhagen is bevestigd dat gelijktijdig met draaischijfwaar uit periode A handgevormde potten zijn gemaakt, wellicht als een aanzet van periode I.⁵³

In de latere literatuur is de datering van periode A kritisch tegen het licht gehouden, maar uiteindelijk komt Sanke tot de conclusie dat de datering van 1075-1125 voor periode A correct kan zijn. Hij wijst er op dat manchetranden ook in Pingsdorf voorkomen aan het einde van periode 4. Dat is rond 1060. Conische bekers, zoals gevonden in Nieuwenhagen en Schinveld, komen in Pingsdorf voor in periode 5, van circa 1060 tot circa 1130.⁵⁴ Heege doet geen uitspraak over de begindatum van periode A, maar ziet in een dendrodatum van een waterput in Gangelt, waarin periode A aardewerk gevonden is, onderbouwing voor circa 1125 als tijdstip waarop dat aardewerk nog gebruikt werd.⁵⁵ Brongers had er al op gewezen dat vondsten in relatie met de bouw van de toren van de abdij van Rijsburg in 1133 een *terminus ante quem* hadden gegeven. Hij houdt zelfs de mogelijkheid open dat periode B tot in de 12^e eeuw doorloopt en dat periode A tussen 1120 en 1150 valt.⁵⁶

Tot een meer precieze datering van periode B is de latere literatuur niet gekomen. Höltken concludeert dat wegens gebrek aan vergelijkingsmateriaal periode B alleen maar rondom 1050

⁴⁷ Bruijn 1962-1963, 361. Renaud 1957-1958.

⁴⁸ Bruijn 1960-1961, 506. In de tabel op pag. 489 en 490 verschijnt A na 1050. Op pag. 473 concludeert hij uit het dikke pakket met periode A aardewerk op locatie II dat dit een langdurige fase is geweest.

⁴⁹ Bruijn 1965.

⁵⁰ Janssen 1983, 128.

⁵¹ Bruijn 1960-1961, 481-485.

⁵² Bruijn 1964, 134.

⁵³ Bruijn 1966.

⁵⁴ Sanke 2001, 400; Sanke 2002, 181, 183.

⁵⁵ Heege 1995, 17.

⁵⁶ Brongers 1983, 387, i.h.b. kolom 5 in tabel 1.

geplaatst kan worden.⁵⁷ Volgens Heege kunnen begin en einde van B niet vastgelegd worden, maar te rekenen is met een begin van de productie na het midden van de 11^e eeuw.⁵⁸

Ten aanzien van de latere periodes heeft de datering van periode IV en periode V het meest ter discussie gestaan, omdat dit verband houdt met de datering van het ontstaan van het steengoed vanuit het protosteengoed en het bijna-steengoed. Periode IV is de periode van het protosteengoed. In periode V begint het echte steengoed. Heege heeft als voornaamste wijziging voorgesteld dat periode IV omstreeks 1240 begint en tot 1270/80 duurt.⁵⁹ Volgens Roehmer is het protosteengoed in ieder geval rond 1274 in gebruik en begint het steengoed rond 1325.⁶⁰ Daarmee blijft zij dicht bij de datering van Bruijn. Höltken komt tot de aanname dat het begin van periode V kort voor of omstreeks 1300 ligt. Het einde is volgens hem moeilijk aan te geven, maar er is een muntschat in combinatie met periode V aardewerk met een *terminus post quem* van 1362.⁶¹

Tabel 3. Absolute dateringen van het Brunssum-Schinveld aardewerk

Periode	Datering volgens Bruijn in Janssen 1983.	Datering volgens Heege 1995. ⁶²
B	Omstreeks 1050	Vanaf circa 1050
A	1075-1125	Tot circa 1125
I vroeg	1125-1150	1125-1175/1200
I midden	1125-1175	
I laat	1175-1200	
I A	Circa 1190	1175- 1200
II	1200-1225	1200-1240
III	1225-1280	
IV	1280-1325	1240-1275
V	1325-1375	1275- ?

⁵⁷ Höltken 2000, 73.

⁵⁸ Heege 1995, 14.

⁵⁹ Heege 1995, 34.

⁶⁰ Roehmer 2001, 516,

⁶¹ Höltken 2000, 75-77.

⁶² Heege 1995, 12, 34. In 1992 is door Michiel Bartels, Alexandra Mars en Eillen Vreenegoor, destijds medewerkers bij de ROB, een herziene typonologie van het Zuid-Limburgse aardewerk opgesteld, op grond van de ervaring van de laatstgenoemde opsteller bij de determinatie van aardewerk uit de in 1990 opgegraven nederzetting Haagsittard en de ervaring van de beide eerstgenoemden bij de determinatie van het aardewerk, gevonden tijdens de eerste campagne (1991) van de opgraving van het Salvator-klooster te Susteren. Hun conclusies stemmen in essentie overeen met die van Heege. Beide opgravingen zijn kort gepubliceerd (Stoepker 1993, 1997) en worden nog verder uitgewerkt. Het materiaal bevindt zich in het provinciaal depot in Maastricht.

Latere vondsten van aardewerkproductie

Na het onderzoek van Bruijn en Renaud zijn nog diverse nieuwe ontdekkingen gedaan. Er zijn waarnemingen gedaan door amateurs en er heeft in enkele gevallen archeologische begeleiding van graafwerkzaamheden plaats gehad. Opmerkelijk hierbij is de vondst van scherven uit periode A op een vindplaats in de zone tussen Schinveld en Brunssum.

Van het hieronder besproken onderzoek is de verblijfplaats van vondsten en documentatie (indien aanwezig) niet altijd bekend. Van het recente professionele onderzoek zijn vondsten en documentatie overgedragen aan het provinciaal depot voor bodemvondsten te Maastricht. Vondsten van het amateuronderzoek berusten nog bij de vindplaats, evenals de gegevens over de vondstomstandigheden. In het kader van vondstmeldingen of medewerking aan professioneel onderzoek is hierover wel informatie verstrekt.⁶³

Bruijn zelf heeft kennelijk na zijn onderzoek in de jaren zestig kennis genomen van een vindplaats ongeveer 350 meter ten noorden van Schinveld III, waarschijnlijk aan het Einderbeekske. Hier zou aardewerk uit periode I gevonden zijn. Nadere gegevens hierover ontbreken (afb. 9-1).⁶⁴ Onduidelijk is ook de locatie waar Daemen in 1963 onderzoek heeft gedaan bij het leggen van een riool tussen Merkelbeek en Schinveld. Hierbij is aardewerk uit periode V gevonden (afb. 9-25).⁶⁵

In de kom van Schinveld zijn in 1999 in de tuin van het pand Beekstraat 24 door de bewoner aardewerkvondsten gedaan bij de bouw van een schuur (afb. 9-6). Dit leidde uiteindelijk tot het graven van een sleuf van circa 12 meter lang, 4 meter breed en 2,5 meter diep. In het profiel waren de beek en de verschillende lagen zichtbaar. Er werden meer dan 2000 stuks aardewerk gevonden, waaronder 200 archeologisch complete objecten. Vondsten werden gedaan uit periode I, IA, II en III. Van periode A, IV en V waren enkele scherven aanwezig. Opgemerkt werd dat hier zowel sprake was van een horizontale als van een verticale stratigrafie. Dicht bij de voormalige beekloop, aan de Beekstraat, werden de oudste potten gevonden, terwijl meer naar achteren jonger materiaal aan het licht kwam. De stratigrafie van de vondsten in de beekbedding bleek niet altijd overeen te komen met de relatieve chronologie volgens Bruijn. Dieper in de beek werden weliswaar potten uit eerdere perioden gevonden dan hoger in het profiel, maar vondsten uit een jongere fase van periode I bevonden zich soms op een dieper niveau dan objecten uit een oudere fase van periode I.⁶⁶

In 2004 werd bij sloopwerkzaamheden op de hoek van het Wilhelminaplein (noordzijde) en de Kanunnik van Nuisstraat (oostzijde) archeologische begeleiding uitgevoerd. Onder de kelders van gesloopte huizen werden kuilen aangetroffen waarin zich 12^e-eeuws aardewerk bevond. Deze kuilen werden aangemerkt als sporen van bewoning en niet als een gevolg van pottenbakkersactiviteiten

⁶³ Ostkamp 2010. Verhoeven 2007. De auteur dankt in het bijzonder de heren D. Miklos en L. Reubsaet voor de informatie die zij verschaften.

⁶⁴ Deze vindplaats is afgebeeld door Brongers in een periode dat Bruijn nog werkzaam was bij de ROB. Brongers 1983, 380, kaart 3 en 4. De meest noordelijke vindplaats (nr. 1 op het kaartje) staat niet in Archis. De identificatie op pag. 381 van de nummers 2/5 op de kaartjes klopt niet helemaal. De nummers 3 en 5 zijn verwisseld. Bij Ostkamp 2010, bijlage 1 is dit BRSCH-6.

⁶⁵ Daemen 1963. De vondstmelding van het aardewerk is in Archis onder waarnemingsnummer 35688 gevoegd bij de melding van de vondst van een houten goot op een diepte van 3 meter, gedaan bij de aanleg van hetzelfde riool. Uit de tekst is niet af te leiden dat het om dezelfde locatie gaat. De locatie van de vindplaats is dus onzeker.

⁶⁶ Mededeling D. Miklos, Schinveld. Ostkamp 2010, 5.

(afb. 9-4).⁶⁷ Tegelijkertijd werd op de westoever van het Einderbeekske in een tegelijkertijd door amateurs gegraven sleuf van 15 x 1 meter op een diepte van circa 85 cm in een voormalige beekvulling een grote hoeveelheid aardewerk, waaronder 100 archeologisch complete objecten uit periode 1 t/m V gevonden. Deze locatie was niet bedreigd en is afgedekt (afb. 9-3).⁶⁸

In 2010 is een archeologische begeleiding begonnen van de ontkluiting van de Rode Beek. In de daarvoor gemaakte bureaustudie is een vindplaats opgenomen aan de westzijde van de Brunsummerstraat, waarover nadere gegevens ontbreken (afb. 9-8).⁶⁹

In het zuiden van de bebouwde kom van Schinveld zijn twee locaties waar zich mogelijk een oven of afvalhoop bevindt. Van de locatie Onderste Molen werd de vondst van een rammelaar (Andenne-aardewerk?) en een pot uit periode III gemeld, welke zich bevonden in de collectie van de gemeente Brunssum (afb. 9-10).⁷⁰ Bij de Putbergstraat zijn twee objecten gemeld uit periode III/IV (afb. 9-11).⁷¹

Ten zuiden van Schinveld werd in 1974 bij het Schinvelderhuuske bij graafwerk aardewerk -voor zover bekend uit periode III en IV- gevonden. De vindplaats is afgedekt (afb. 9-12).⁷²

Afb. 18. Uitgevoerd onderzoek in de zone tussen het Schinvelderhuuske en de Molenvaart (bron Archis, RCE).

Ten zuiden van het Schinvelderhuuske zijn diverse onderzoeken uitgevoerd die geen aardewerkvindplaatsen hebben opgeleverd (afb. 18).

In 2009 werd ter plaatse van de toenmalige sportvelden van Schinveld, een vlekdekkend geofysisch onderzoek (magnetometer) met controleboringen uitgevoerd in verband met de aanleg van een

⁶⁷ Keijers 2004. Verhoeven 2005.

⁶⁸ Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 104.

⁶⁹ In januari 2011 had dit onderzoek nog geen vondsten opgeleverd. Ostkamp 2010, bijlage 1, BRSCH-7.

⁷⁰ Brief Th. Daemen 30.07.01. Archiswaarneming 418935.

⁷¹ Brief Th. Daemen 30.07.01. Archiswaarneming 418947.

⁷² Archiswaarnemingen 35764, 428947. Dit is nr. 6 op kaartje Brongers 1983, 380.

waterbuffer.⁷³ Het onderzoek is uitgevoerd omdat eerder booronderzoek geen eenduidige resultaten had opgeleverd.⁷⁴ Het magnetometeronderzoek gaf zeven locaties aan met magnetische anomalieën. Bij boringen op deze plekken werd echter geen aardewerk aangetroffen. Een eerder booronderzoek op een aangrenzend terrein ten oosten hiervan leidde ook niet tot resultaat.⁷⁵

In 2010 werd in het aangrenzende gebied in het zuiden in het kader van het archeologisch vooronderzoek voor de aanleg van de Buitenring Parkstad een magnetometeronderzoek uitgevoerd. Dit leverde geen gegevens op voor de aanleg van ovens.⁷⁶

Een belangrijk gebied voor toekomstig onderzoek, en in de zone tussen Schinveld en Brunssum, is het Molenvaartgebied aan de noordzijde van Brunssum op circa 250 meter ten westen van de Rode Beek (afb. 19).⁷⁷ Dit gebied ligt in het stroomdal van de Rode Beek (de zijtak die uit het Engelschbroek / Schutterspark komt) aan de westzijde van de tegenwoordige bedding. Het gebied grenst in het zuiden aan het Oelovengebied. De straat 'Molenvaart' is het verlengde in noordelijke richting van de Oelovenstraat. De tegenwoordige Hogenboschweg scheidt de wijk Oeloven van het Molenvaartgebied. Hoewel het gebied op veel plaatsen recent vergraven is, moet er van uitgegaan worden dat aan de oostzijde van de Molenvaart en mogelijk ook aan de westzijde nog aardewerkvindplaatsen aanwezig zijn.

Afb. 19. Molenvaartgebied met potentieel waardevolle onderzoekslocaties.

Afb. 20. Aardewerk periode A, Molenvaartgebied (foto D. Miklos).

Aan de oostzijde van de Molenvaart werden in 2005 vondsten gedaan in de tot twee meter diep uitgegraven afrit voor vrachtwagens naar een waterbassin in aanleg. Deze zouden uit periode IV en V zijn (afb. 9-16).⁷⁸ In 2010 werd ten zuiden hiervan een locatie gemeld waar omstreeks 2000 scherven waren gevonden in een door kinderen gegraven gat. Dit is door de vinder vergroot tot een kuil van 3 x 3 meter en 2 meter diep. Daarin bevond zich zeer veel aardewerk uit periode A, ten minste 2000

⁷³ Onderzoeksmelding 33485. Orbons e.a. 2009.

⁷⁴ Onderzoeksmelding 32525. Ras 2009.

⁷⁵ Onderzoeksmelding 25921. Ras 2008. Een aanbevolen proefsleuvenonderzoek is echter niet uitgevoerd.

⁷⁶ Onderzoeksmelding 42149.

⁷⁷ Delporte 2009.

⁷⁸ Mededeling D. Miklos, Schinveld. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 103.

scherven, en diverse spinklosjes en rammelaars. Ook periode I en IV zijn vertegenwoordigd (afb. 9-14, afb. 20).⁷⁹

Deze twee locaties liggen binnen de grenzen van het terrein waar in 2005 archeologische begeleiding van de aanleg van een waterbergingsbassin heeft plaats gehad, maar zijn niet of althans niet geheel vergraven.⁸⁰ Het bassin ligt ten oosten van deze twee locaties (afb. 9-15). Bij dit onderzoek is op drie plaatsen in de beek gestort aardewerk aangetroffen en zijn in twee profielen vondstlagen in de beekvulling gezien. De scherven zijn uit de periode I laat, IA en II.

In 2005 is op het gebied aan de zuidzijde van de Hogenboschweg ten oosten van de Oelovenstraat (het zogenaamde Oude Bakkerij Erkensterrein) een fabriekscomplex gesloopt, waarna het terrein geëgaliseerd en vergraven is zonder archeologisch onderzoek (afb. 9-19). Door amateurs zijn daarna kuilen gegraven. In de vergraven grond is op circa 40 cm onder het maaiveld aardewerk gevonden uit periode I en IV, waaronder 10 archeologisch complete objecten. Tevens werd majolica gevonden en roodbakkend slibversierd aardewerk uit de 17^e en 18^e eeuw.⁸¹

Recht tegenover dit terrein, aan de noordzijde van de Hogenboschweg, aan de oostzijde van de Molenvaart zijn bij het bouwen van een huis omstreeks 1990 meer dan 200 opgestapelde kannen (periode IV) gezien. Waarschijnlijk zaten die nog in een oven (afb. 9-18).⁸²

In 2008 leek in het Oelovengebied een nieuwe ovenlocatie geraakt te zijn door graafwerkzaamheden in een plantsoen. Een kleine proefsleuf wees uit dat het om een subrecente verstoring ging.⁸³

Langs de Rode Beek in Brunssum is in 2006 over een lengte van 2800 meter vanaf de grens met de gemeente Onderbanken (Schinveld) een renaturatieproject van de Rode Beek uitgevoerd. Hoewel in een bureauonderzoek⁸⁴ proefsleuven waren aanbevolen, werd pas een vervolgonderzoek uitgevoerd nadat tijdens de uitvoering door amateurarcheologen scherven waren ontdekt. Op twee plaatsen kon nog een sleuf gegraven worden. Verder had archeologische begeleiding plaats en werd volgens het aangepaste programma van eisen⁸⁵ een booronderzoek uitgevoerd, waardoor deze ovenlocatie in zijn fysisch-geografische context kon worden geplaatst. Bij het graafwerk en de begeleiding werden voornamelijk scherven uit periode II en III verzameld. Ook werden fragmenten verbrande leem gevonden die waarschijnlijk van een oven afkomstig zijn. De meest zuidelijke onderzoekslocatie, welke ook de plek was waar door de amateurs de scherven waargenomen waren, maakt zeer waarschijnlijk deel uit van het ovencomplex Brunssum I (afb. 9-24). Tussen het aardewerk werd ook recente baksteen gevonden. Door de plaatselijke amateurs werd gezegd dat Bruijn de gewoonte had een modern relict bij zijn opgraving achter te laten. Controleboringen op de plaats waar Brunssum I (zoals nu blijkt, incorrect) in Archis geregistreerd staat, wezen uit dat hier geen archeologische indicatoren aanwezig zijn.⁸⁶

⁷⁹ Molenvaart-Hellebrand. Melding door D. Miklos, Schinveld. Bij dit perceel stond de watermolen waar het gebied zijn naam aan ontleend heeft.

⁸⁰ Schutte 2005.

⁸¹ Mededeling D. Minklos, Schinveld. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 101.

⁸² Mededeling A. Willekens, gemeente Brunssum. Verhoeven 2007, kaartbijlage 4, nr. 102, 408.

⁸³ Hazen & Ostkamp 2008.

⁸⁴ Ploegaert 2005.

⁸⁵ Stoepker 2006.

⁸⁶ De Kramer e.a. 2011. Onderzoeksmelding 16672; onderzoeksmelding 16650.

De aardewerkproductie - overwegingen

Uit het overzicht van de literatuur die na de publicaties van Bruijn verschenen is, blijkt dat de relatieve datering nog steeds algemeen aanvaard is. Alleen ten aanzien van het aardewerk uit periode B, A en I kan gesteld worden dat het niet ondenkbaar is dat het handgevormde aardewerk van periode B zonder interruptie overgaat in het handgevormde aardewerk van periode I, terwijl het gedraaide aardewerk van periode A een parallelle, meer gespecialiseerde, productie is. De stratigrafische scheiding in Schinveld II tussen deze drie fasen was, zoals Bruijn ook zelf zegt, een beperkte waarneming en later heeft hij ook opgemerkt dat handgevormd materiaal tijdens periode A voorkomt. Bij de absolute datering is de recente literatuur voorzichtig ten aanzien van de datering van periode B, maar blijft een plaatsing in de tweede helft van de 11^e eeuw het uitgangspunt. De datering van Bruijn van perioden A, I, IA en II heeft stand gehouden, maar de inzichten zijn gewijzigd over het begin van het protosteengoed en het steengoed. Dit heeft geleid tot een andere datering van de perioden III, IV en V.

Periode B is te zien als een voor lokaal of beperkt regionaal gebruik gemaakt product. Periode A was een exportproduct met een bovenregionale verspreiding. Vooral in periode I werd het Zuid-Limburgse aardewerk in grote aantallen vervaardigd en uitgevoerd. Globaal strekt het verbreidingsgebied zich uit tot het Rijnland, Noord-Brabant en de Belgische Kempen.⁸⁷ In Ename is het in beperkte mate gevonden.⁸⁸ In het Noord-Brabantse Dommelen is aardewerk uit periode A tot en met II significant aanwezig.⁸⁹ In de nederzetting Haagsittard, op 7,5 km afstand van Brunssum, bewoond in de ijzertijd, de Romeinse tijd en de vroege tot en met de late middeleeuwen, is de aanwezigheid van Brunssum-Schinveld aardewerk overweldigend.⁹⁰ Er zijn in totaal 32.455 scherven aangetroffen. Er zijn 29.026 scherven van Zuid-Limburgs aardewerk, waarvan 22.960 handgevormd. Van het totaal konden 4.245 scherven op grond van vooral de randen aan een specifieke periode (B t/m V) worden toegeschreven. Er zijn 194 scherven toegeschreven aan periode B, 512 scherven aan periode A, 1992 scherven aan periode I, 172 scherven aan periode IA, 323 scherven aan periode II, 160 scherven aan periode III, 359 scherven aan periode IV, 533 scherven aan periode V. Het is niet zo dat tegenover deze hoeveelheid aardewerk uit periode A en B grote hoeveelheden andersoortig contemporair aardewerk staan. De toename van het aantal vondsten uit de 12^e eeuw drukt vooral een groei van de bewoning uit. Ook het aantal huizen in Haagsittard neemt in de 12^e eeuw toe. Groeiende vraag zal tot een groeiend aanbod en een verhoogde productie geleid hebben.

Het aardewerk van periode A vertoont verwantschap met producten uit de Maasvallei bij Andenne. Daarbij zal er zeker sprake zijn van beïnvloeding en interculturele contacten, maar migratie, in het bijzonder op individueel niveau, is nooit uitgesloten. Uit latere eeuwen is bekend dat pottenbakkers als "*Wandergesellen*" in andere centra gingen werken. Opvallend is dat Schinveld in het gebruik van manchetranden voorloopt op de Maasvallei. Bij het gebruik van loodglazuur is dat niet het geval.

Door onderzoek in de omgeving van Huy is gebleken dat loodgeglazuurd aardewerk in de Midden-Maasvallei al in het midden van de 9^e eeuw voor komt.⁹¹ Lood komt ook in de nabijheid van Zuid-

⁸⁷ Verhoeven 1992, fig. 1.

⁸⁸ de Groot 2008, 352.

⁸⁹ Theuvs e.a, 1988, 341.

⁹⁰ Bewoningscontinuïteit treedt op van de 11e – 14e eeuw. Daarvoor zijn er hiaten in de bewoning. Daarna is er sprake van extensief gebruik. Stoepker 1993.

⁹¹ Giertz 1996, 42.

Limburg voor (Plombières ten zuiden van Vaals) en het is niet verwonderlijk dat de pottenbakkers in Zuid-Limburg na contacten met de Maasvallei ook loodpap zijn gaan gebruiken, hetzij puur als decoratie, hetzij in een streven om tot een minder poreus product te komen. Dat zij rond 1225 de productie van het loodgeglazuurde aardewerk gestaakt hebben, kan het gevolg zijn van de sterke positie van het Andenne-aardewerk dat over een betere transportroute (de Maas) naar zijn noordelijke afzetgebied beschikte. Verder gaan met een eenvoudiger product voor een ander segment van de markt kan rendabeler geweest zijn dan doorgaan met het geglazuurde aardewerk. Hierbij sloot men aan bij de Rijnlandse traditie om de pot met rode ijzerhoudende klei te beschilderen en later zelfs geheel of grotendeels met een ijzerhoudende kleipap (engobe) te bedekken.

Ook het einde van de aardewerkproductie in Schinveld (Brunssum was al eerder gestopt) kan te maken hebben met een concurrentiesituatie. Rond 1325 komt glad, compleet gesinterd (dus niet poreus) witgrijs steengoed uit Siegburg op de markt en dat was een beter en meer gewild product.⁹² De Zuid-Limburgse pottenbakkers probeerden wel slanke steengoedkannen te maken, maar slaagden er niet in Siegburg te evenaren. Ze hadden het probleem dat zij vanaf het midden van de 13^e eeuw (periode IV) op kwalitatief mindere klei aangewezen waren dan in de periode daarvoor. Bij deze klei leidde het harder bakken niet tot verdere afname van de porositeit. Kennelijk waren door de grote afzet van hun producten de goede kleivoorraden uitgeput. Door de verhoging van de baktemperatuur was ook meer brandstof nodig. Brongers ziet de verkeerde kleikeuze en de hoge stookkosten als één van de oorzaken waarom de productie na 1350 gestaakt wordt. Dit probleem speelde het eerste in Brunssum. De pottenbakkers in Brunssum stookten hun ovens op een hogere temperatuur dan hun collega's in Schinveld en verbruikten dus meer hout.⁹³

De recente vondsten hebben geen afbreuk gedaan aan de conclusie uit de jaren zestig dat de aardewerkproductie in het centrum van Schinveld ongeveer driekwart eeuw eerder begint dan in Brunssum II en zelfs meer dan een eeuw eerder dan in de zuidelijke locatie Brunssum I in het Engelschbroek. Nieuw is dat het er op lijkt dat tussen beide dorpen in, op 500 meter ten noorden van de oven van Brunssum II, een tussenliggende productiefase aanwezig is met aardewerk uit periode A. Daarmee ontstaat het beeld dat de aardewerkproductie zich in een eeuw tijd van noord naar zuid langs de beek hellingopwaarts uitbreidt om circa 200 jaar later in omgekeerde richting weer te eindigen. In de tussentijd zijn op meer plaatsen langs de Rode Beek tussen Schinveld en Brunssum productieplaatsen of in ieder geval storthopen ontstaan van aardewerk uit periode I tot en met V. Het onderzoek in dit gebied bestaat echter uit zeer beperkte waarnemingen, waarvan het door amateurs verzamelde materiaal nog gedocumenteerd en ontsloten moet worden. In het gebied tussen het Schinvelderhuuske en de Molenvaart zijn bij professioneel inventariserend onderzoek geen aardewerkvindplaatsen aangetroffen. Hier komen Merkelbeker Beek en Rode Beek samen. Mogelijk was dit terrein te drassig om te werken en te ver van de ovens om afval te storten.

⁹² Janssen 1983, 173-175.

⁹³ Brongers 1983, 407-409, 414. Brongers 1984, 80-84.

Bewoningsgeschiedenis van Brunssum en Schinveld – historische en toponymische gegevens

De plaats Schinveld wordt voor het eerst vermeld in 1180, wanneer Philips van Heinsberg een *allodium* (een vrij goed, dus geen leengoed) te Schinveld schenkt aan het Norbertinessenklooster te Heinsberg. Het toponiem *Schinnevelt* in de vermelding van 1180 wordt verklaard als een samenstelling van veld en een waternaam 'Schin', die ook in Schinnen en Schin op Geul voorkomt.⁹⁴ 'Veld' kan hier gezien worden als bouwland, maar ook als een 'woest' liggende vlakke met in ieder geval voldoende begroeiing om in de houtbehoefte van de eerste pottenbakkers te voorzien.

De plaatsnaam Brunssum wordt voor het eerst genoemd in 1150 in de *Annales Rodenses*, de kroniek van de 1104 gestichte Augustijner abdij Kloosterrade (Rolduc) bij Kerkrade.⁹⁵ In 1150 schenkt een zekere Diederik uit Heerlen ter gelegenheid van zijn intrede in Rolduc zes bunder⁹⁶ land aan dit klooster. De annalist vermeldt dat het geschonken land gelegen is "*infra terminos ecclesie Brunsham dicte, ... versus Herle*", dat wil zeggen binnen de grenzen van de kerk van Brunssum in de richting van Heerlen.⁹⁷ Uit de formulering "binnen de grenzen" kan men afleiden dat kerk, nederzetting en omliggende gronden een ruimtelijk af te bakenen eenheid zijn, ook al was Brunssum in die tijd nog geen zelfstandige parochie.

De plaatsnaam Brunssum wordt door Gysseling verklaard als een samenstelling uit de persoonsnaam Bruno en het toponiem '*hamma*' of ham. Ham zou betekenen 'land of landtong gelegen in een bocht van de rivier of grasland gelegen aan water' en het zou afgeleid zijn van het Indo-Europees (*s*)*kamb-* "krommen, buigen"⁹⁸ Een andere verklaring van 'ham' is 'een door sloten of hagen afgeperkt stuk land of weiland', samenhangend met het werkwoord 'hemmen' (hinderen).⁹⁹ Een andere verklaring van de plaatsnaam Brunssum is de samenstelling van de persoonsnaam Bruno met het achtervoegsel *-heim*.¹⁰⁰ In dat geval zou Brunssum betekenen 'huis van Bruno'. Omdat in de 12^e-eeuwse *Annales Rodenses* de plaats '*Brunsham*' genoemd wordt en in de 13^e eeuw sprake is van 'Brunshamme' wordt de verklaring van Gysseling door andere plaatsnaamkundigen gevolgd.¹⁰¹ Door het gebruik van de persoonsnaam is waarschijnlijk wel impliciet van een woonplaatsaanduiding sprake. Met Brunsham zal bedoeld zijn: 'het stuk grond aan het water dat van Bruno is', waar hij waarschijnlijk ook woont.

De combinatie met een persoonsnaam komt mogelijk ook voor in Merkelbeek, waar in het eerste lid wellicht de persoonsnaam Markilo (= Markward) zit. Een andere verklaring is een gereconstrueerde waternaam *Markilo, hetgeen moerassig zou kunnen betekenen.¹⁰²

De plaatsnaamkunde geeft een indicatie van de ontstaansdatum van een nederzetting. Zowel 'ham'- als 'veld'-namen worden niet als vroegmiddeleeuws beschouwd, wat bijvoorbeeld wel geldt voor

⁹⁴ Van Berkel & Samplonius 1989, 161. Künzel, Blok, Verhoeff 1988, 319.

⁹⁵ Ten onrechte werd vroeger aangenomen dat Brunssum al in 888 vermeld zou zijn. Deze opvatting gaat terug op een in de 19^e eeuw verkeerd geïnterpreteerde oorkonde. Schrijnemakers 1984, 30.

⁹⁶ De oppervlakte van een bunder kwam voor de invoering van het metrieke stelsel in Zuid-Limburg overeen met 0,82 hectare (Verhoef 1983, 16, 35). Of dit in de 12^e eeuw ook zo was, is onbekend.

⁹⁷ Augustus & Jamar 1995, 200-201.

⁹⁸ Gysseling 1960, 198. Berkel & Samplonius 1989, 73.

⁹⁹ Pijnenburg e.a. 2001, 1834. Berkel & Samplonius 1989, 73.

¹⁰⁰ Tummers 1965, 44.

¹⁰¹ Schrijnemakers 1984; Künzel, Blok en Verhoeff 1988, 102; Van Berkel & Samplonius, 1989, 36.

¹⁰² Berkel & Samplonius 2006, 293.

'heem'-namen, die in het Maasgebied als relict van een Merovingische-Karolingische landname zijn te beschouwen.¹⁰³ In dit opzicht is het van belang dat Brunssum niet als een 'heem'-naam, maar als een 'ham'-naam is herkend. 'Ham'-namen komen voor vanaf de 10^e eeuw, maar de meeste vermeldingen zijn uit de 12^e eeuw.¹⁰⁴ Ook bij namen op 'beek' is een datering voor 1000 mogelijk.¹⁰⁵ Mede op grond van de archeologische gegevens m.b.t. Brunssum, die hieronder nog ter sprake komen, is het m.i. voor deze regio aanvaardbaar om bij 'beek-', 'ham-' en 'veld'-namen aan een ontstaan in de 11^e eeuw te denken en deze landschapsaanduidingen in de tijd te plaatsen tussen een vroegere categorie als de 'heem'-namen en een latere als de 'rode'-namen, welke samenhangen met de ontginningen van de volle middeleeuwen.

De kerkelijke geschiedenis is nauw verbonden met de nederzettingsgeschiedenis. Zowel Schinveld als Brunssum waren tot 1559, het jaar van de herindeling van de bisdommen in de Nederlanden en de stichting van het bisdom Roermond, kerkelijk onderhorig aan Gangelt. Tot de parochie Gangelt hoorden ook Jabeek en Höngen. In deze plaatsen stonden kerkgebouwen die de status van kapel hadden, hetgeen betekende dat zij in financiële zin onderhorig waren aan de moederkerk en geen of geen volledig doop-, trouw- en begrafenisrecht bezaten.¹⁰⁶ De kapel van Brunssum (omschreven als '*ecclesia*') is zoals gezegd in 1150 voor het eerst genoemd, Höngen en Jabeek in 1400¹⁰⁷ en Schinveld in 1268.¹⁰⁸

Gangelt had zich ontwikkeld uit een in 828 genoemde, Karolingische koningshof ("*fundus regius*"). Het feit dat gedurende de gehele middeleeuwen Jabeek, Schinveld, Brunssum en het Duitse Höngen deel uit maken van de parochie Gangelt, kan betekenen dat het grondgebied van deze nederzettingen van meet af aan deel uit maakte van het rijksgoed. In 1285 worden Brunssum en Jabeek in ieder geval als rijksgoed genoemd. De kerk van Gangelt is mogelijk als eigenkerk gesticht door een grondheer die op het rijksgoed zetelde. Dit kan een verwant van de heren van Heinsberg geweest zijn. Deze worden in het midden van de 12^e eeuw genoemd als bezitters van Gangelt, maar waren dit waarschijnlijk al in de 11^e eeuw. Zij bezaten ook het patronaatsrecht (het recht om de pastoor voor benoeming voor te dragen) van Gangelt en zijn appendices. In de 13^e eeuw hebben zij dit overgedragen aan het door hen gestichte Norbertinessenstift in Heinsberg.¹⁰⁹

Er zijn geen historische bronnen dat Merkelbeek ook bij Gangelt gehoord heeft. De parochie Merkelbeek wordt in 1234 voor het eerst genoemd.¹¹⁰

¹⁰³ Mennen 1995. Blok 1979, 125-127.

¹⁰⁴ Künzel, Blok en Verhoeff 1988, 163; Ham, ligging onbekend, omgeving Wijk bij Duurstede, 918-948.

Gijsseling 1960, 318: Ename (*Ehinham*), einde 9e eeuw, kopie uit 941. In Zuid-Limburg Wittem (Witham 1125).

¹⁰⁵ Berkel & Samplonius 2006, 6.

¹⁰⁶ Van Veen 1923, 79, Flink 1976, 5.

¹⁰⁷ Janssen 1988, 87.

¹⁰⁸ Bosch 1961, 192. Bosch 1974, 52.

¹⁰⁹ Flach 1993, 52.

¹¹⁰ Jacobs e.a. 2001. Deze vermelding staat niet in Berkel & Samplonius 2006.

Nederzettingsonderzoek

Archeologisch nederzettingsonderzoek is in Schinveld, afgezien van de bovengenoemde beperkte begeleiding van sloopwerkzaamheden aan het Wilhelminaplein, waarbij enige kuilen met 12^e-eeuws aardewerk zijn gevonden, nog niet uitgevoerd. Ook bij de kerk in Merkelbeek is nog geen veldonderzoek uitgevoerd.¹¹¹ In Brunssum heeft nederzettingsonderzoek beperkt plaats gehad. Op het voormalige kasteelterrein Rozengaard/Cluttenleen werd in 1976 door de vakgroep Restauratie van de afdeling Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft een opgraving uitgevoerd. Funderingen werden aangetroffen van een circa 30 x 45 meter metend complex, bestaande uit een ommuurd binnenterrein met aanbouwen, en daar omheen een 7 tot 10 meter brede gracht. In de gracht werd een goed geconserveerde, houten funderingsconstructie van een brug aangetroffen. Deze zeldzame vondst dateert waarschijnlijk uit de zestiende eeuw.¹¹² Het bij de opgraving gevonden aardewerk ging terug tot de 14^e eeuw. Graafwerk van amateurs leverde vondsten op uit de tweede helft van de 13^e eeuw.¹¹³

In de dorpskern van Brunssum heeft in 2004 een booronderzoek plaats gehad bij de Oude Markt.¹¹⁴ Hierbij werd de beekbedding van de Brunssummer Dorpsbeek aangetroffen. Als vervolgonderzoek werd archeologische begeleiding aanbevolen. Dat is echter niet uitgevoerd. In hetzelfde jaar is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd nabij de kruising van de Dorpstraat en Kerkstraat, ten noorden van de plaats van de opgraving van de voormalige parochiekerk in 1990. Het proefsleuvenonderzoek leverde paalsporen en aardewerk op dat als periode A en periode I werd herkend.¹¹⁵ Een vervolgonderzoek is nog niet uitgevoerd.

¹¹¹ Schinveld: Verhoeven 2005. Merkelbeek: Bakker & Spoelstra 2008 (een bureauonderzoek met het oog op voorgenomen ontwikkelingen).

¹¹² Bauer 1981. De brugresten zijn ten behoeve van later dendrochronologisch onderzoek in de vijver bij het gemeentehuis gedeponneerd.

¹¹³ Archiswaarneming 6586. Bij door een plaatselijke amateur gevonden materiaal, dat in 1986 bij de ROB gemeld werd, bevond zich Periode A-aardewerk en enkele scherven Karolingisch aardewerk. Bij een nieuw bezoek aan de vinder, d.d. 23 januari 2011, bleken de vondsten te bestaan uit protosteengoed (periode IV) en jonger (tot en met 17^e-eeuwse majolica). Een enkele vondst uit de nabijheid hoorde tot periode II. De oudere vondsten bleken er nu niet te zijn. Aangezien de collectie volgens de eigenaar niet was veranderd, is in 1986 waarschijnlijk een fout gemaakt. Hoe dan ook was het aantal oudere vondsten zo gering dat dit geen aanwijzing is voor structurele bewoning.

¹¹⁴ Emaus 2003. Vanderbeken 2004a.

¹¹⁵ Vanderbeken 2004b.

Opgraving van de middeleeuwse parochiekerk van Brunssum

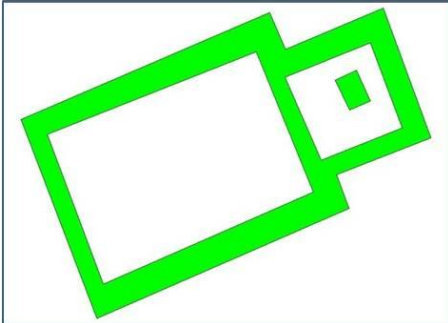
Tot 1917 bevond de aan Gregorius de Grote gewijde parochiekerk van Brunssum zich aan de noordoostzijde van het kruispunt Dorpstraat / Kerkstraat. De Dorpstraat loopt langs en op de gedempte Dorpsbeek. De Kerkstraat is onderdeel van de oude weg van Heerlen naar Sittard en Tüddern over de noordflank van het plateau van Doenrade, waarvan gesteld is dat deze mogelijk teruggaat op een Romeinse route. Bij de overgang over de beek stond de middeleeuwse kerk. In 1840 waren de laatste resten daarvan gesloopt en vervangen door een classicistisch gebouw, dat na 1917 als gemeenschapshuis, het zogenaamde Unitasgebouw, ging fungeren. Een nieuwe kerk werd aan de overkant van de Kerkstraat gebouwd. Na de sloop van het Unitasgebouw werd in 1995 de middeleeuwse kerk opgegraven.¹¹⁶

Afb. 21. Middeleeuwse parochiekerk van Brunssum, overzicht van de opgraving vanuit het westen (1995).

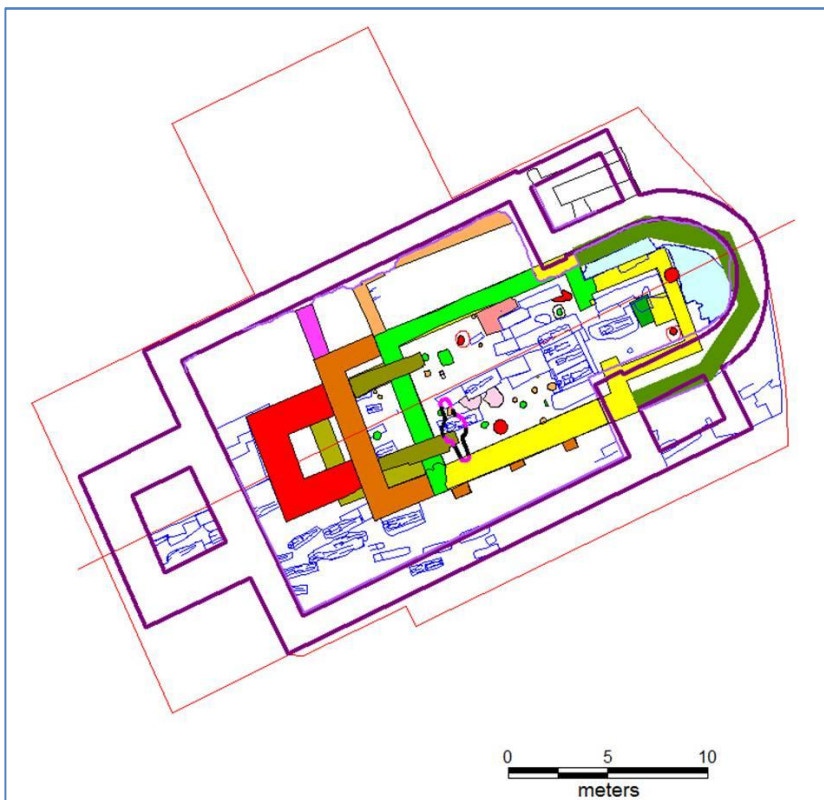
¹¹⁶ Stoepker 1997, 2004.

Bij de opgraving werden funderingen aangetroffen van acht steenbouwfasen. Het jongste gebouw, uit 1840, en een toren, die in 1698 aan het toenmalige schip was toegevoegd, waren van baksteen. De andere bouwfasen waren van kalksteen. De oudste steenbouwfase bestond uit een zaalkerk van 10,9 x 8,6 meter met een rechtgesloten koor van 4,3 x 5,5 meter, zoals die in de regio ruimschoots bekend zijn.¹¹⁷ In de funderingen van deze muur was Romeins dakpanpuin verwerkt.

Afb. 22. Eerste stenen kerk van Brunssum, circa 1175: zaalkerk met rechtgesloten koor en altaarfundering.

De bouwkundige ontwikkeling volgt in de loop van zo'n vijf eeuwen een vrij bekend patroon: toevoeging van een toren, vervanging van de zaalkerk, vergroting van het schip, vergroting van het koor, toevoeging van een zijbeuk, vergroting van de zijbeuk, vervanging van de toren, volledige nieuwbouw in 1840.

Afb. 23. Middeleeuwse parochiekerk van Brunssum, geschematiseerd overzicht van de bij de opgraving in 1995 aangetroffen bouwfasen, graven en kuilen.

¹¹⁷ Vermunt 1993.

In en om het kerkgebouw bevonden zich diverse begravingen. Op het diepste vlak bleken diverse skeletten goed geconserveerd te zijn. Van zes skeletten zijn 14^{C} -dateringen beschikbaar. De oudste begravingen zijn in de eerste helft van de 12^{e} eeuw te plaatsen. Op grond van de 14^{C} -uitslag is vaak ook een 11^{e} -eeuwse datering mogelijk. Dat is echter minder aannemelijk, omdat deze graven 12^{e} -eeuwse aardewerkscherven bevatten (periode I vroeg tot en met I laat). Uit de aanwezigheid van de graven is te concluderen dat in de kerk van Brunssum ondanks het feit dat hier pas in 1559 een zelfstandige parochie gevestigd zou worden, wel begraven mocht worden.

Afb. 24. Opgraving van de St. Gregoriuskerk van Brunssum, 1995, skeletresten.

Een bijzondere vondst is een minuscuul (een vingernagel groot) Christuskopje van walrusivoor, dat aan de achterzijde hol is. De oren zijn doorboord, zodat het met een koperen naaldje ergens op bevestigd kon worden. Mogelijk heeft het onderdeel uitgemaakt van een borstkruisje. Stilistisch lijkt er verwantschap te zijn met Romaanse kapitelen en met grote crucifixen. De vondst komt uit grafgrond en lag op het funderingsrestant van de eerste steenbouwfase. In veelvuldig geroerde grond heeft dat laatste geen stratigrafische betekenis. Een 12^{e} - of 13^{e} -eeuwse datering is het meest waarschijnlijk.

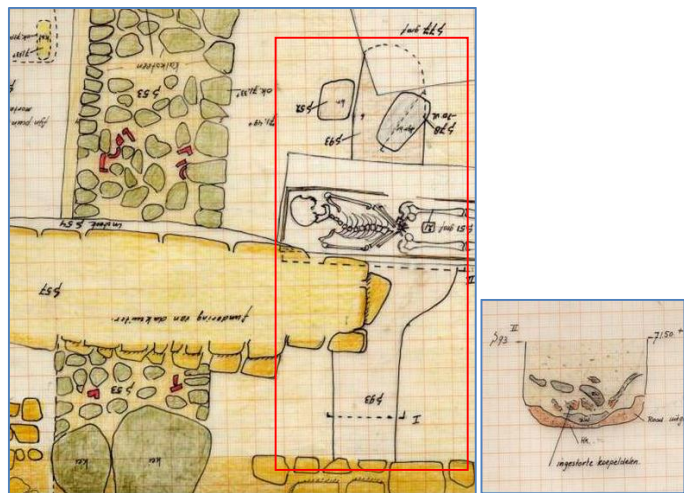

Afb. 25. Christuskopje van walrusivoor, hoogte 14 mm, circa 1200?

Het bijzondere aan de kerk van Brunssum is dat archeologisch duidelijk gebleken is dat deze in de loop van de 12^e eeuw is gebouwd binnen een bestaande, omstreeks 1100 gestichte, nederzetting. Onder de eerste stenen kerk zijn kuilen, paalgaten en een oven aangetroffen. Deze sporen hangen samen met een 10 cm dikke cultuurlaag waarin zich stukken maalsteen en aardewerkscherven bevonden, waaronder 34 fragmenten van één, beroete, kookpot (periode I vroeg of midden). Ook sommige kuilen bevatten scherven. Bij het aardewerk gaat het Zuid-Limburgs aardewerk periode A, I vroeg en I midden, dus uit de periode 1075 - 1175. Ook waren enkele scherven uit het laatste kwart van de 12e eeuw aanwezig (periode I laat en periode IA). Houtskool uit een kuil gaf een 14^C-datering tussen 990 tot 1160. Uit de vulling in de oeverzone van de beek naast de kerk kwam een complete tuitpot uit periode I vroeg (afb. 26).

Afb. 26. Tuitpot periode I vroeg, uit beekvulling naast de kerk van Brunssum.

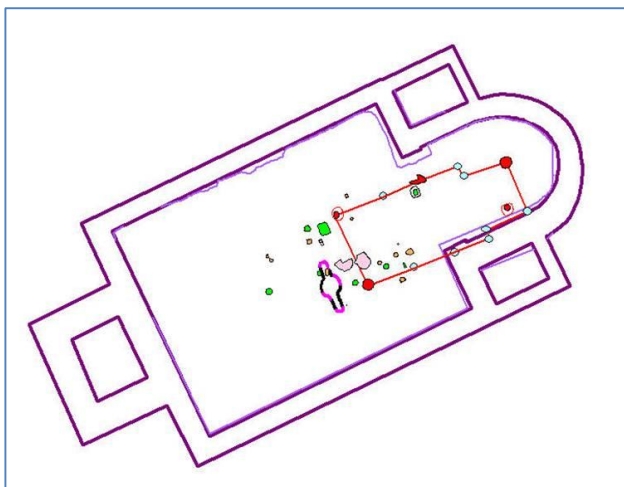

Afb. 27. Links: vlaktekening opgraving kerk van Brunssum, door graf en muur afgedekte oven, ronde kuil met twee tegenover elkaar liggende smalle gangen; rechts: doorsnede door de centrale ovenkuil.

Opvallend is de 14^C-datering van de houtskool in een oven die door een muur van de eerste stenen kerk afgedekt wordt (afb. 27). De datering komt met 98% zekerheid uit op na 1160 met een doorloop zelfs tot in de 13^e eeuw. De functie van de oven is onduidelijk. Hij bestaat uit een nagenoeg ronde kuil van 1 meter diameter met rechte wanden en een vermoedelijke diepte onder het maaiveld van 80 cm. Aan weerszijden bevinden zich twee gangen van 40 cm breed en 1,20 meter lang. In de vulling bevond zich houtskool, delen van een verbrande koepel en een minuscuul korreltje brons. Het is zeker geen pottenbakkersoven. Gedacht is aan een oven waarin een kleine kerkklok gegoten is. Dat zou dan gebeurd moeten zijn voorafgaande aan de bouw van de eerste stenen kerk. Zeker is deze identificatie niet.

De eerste stenen kerk lijkt op grond hiervan pas laat in de 12^e eeuw gebouwd te zijn, wat niet rijmt met de eerste vermelding van een kerk rond 1150. Nu zijn er enkele paalgaten bewaard gebleven die onderdeel zouden kunnen vormen van een kleine houten zaalkerk met een versmald koor, waarvan de ligging en oriëntatie redelijk goed overeenkomen met de eerste steenbouw. De genoemde oven ligt hier net ten westen van. Zoals bijna altijd het geval is met houten kerken, is de interpretatie speculatief wegens het geringe aantal gevonden palen, terwijl als gevolg van overbouwning en

begraving niet te verifiëren was of er op veronderstelde, cruciale plaatsen daadwerkelijk een paal heeft gestaan.¹¹⁸

Afb. 28. Reconstructie van de plattegrond van een mogelijke houten kerk. In lichtblauw de veronderstelde palen.

De conclusie is dat de bewoning aan de noordzijde van de Kerkstraat bij de overgang over de Dorpsbeek aan het einde van de 11^e eeuw begint en dat hierbij in de eerste helft van de 12^e eeuw een (waarschijnlijk houten) kerk is gebouwd, welke in 1150 genoemd is. Vanaf het begin werd in en bij de kerk begraven. Deze locatie is wegens de combinatie van bewoning, kerk en begraving en de strategische ligging als de plaats te beschouwen waar Brunssum ontstond. Later in de 12^e eeuw is een stenen kerk gebouwd, waarbij gebruik is gemaakt van puin van een Romeins gebouw.

Hoe het opgaand muurwerk van de middeleeuwse stenen kerk van Brunssum er uitgezien heeft, is in 2009 duidelijk geworden, toen in Merkelbeek een 19^e-eeuws klooster gesloopt werd. De oude parochiekerk van Merkelbeek die sinds de verplaatsing van de parochiekerk had dienst gedaan als kloosterkapel, kwam daardoor vrij te staan (afb. 29). Ook dit is een zaalkerk met een later toegevoegde westtoren, zijbeuk en een polyonaal koor.¹¹⁹ Toren, koor en noordmuur van het schip zijn van baksteen. De zuidelijke muur bleek echter uit origineel middeleeuws kalksteenmuurwerk te bestaan, zij het met later ingebrachte vensters (afb.30). De afmetingen van het schip zijn 11,5 x 8,2 meter. Dat scheelt niet veel met Brunssum (10,9 x 8,6 meter). In de zuidmuur is Romeins dakpanpuin nog goed te onderscheiden (afb. 31). Waarschijnlijk zijn ook onder de kalksteenbrokken *spolia* (hergebruikt antiek bouw materiaal). Het Romeinse puin moet afkomstig zijn van de ruïne van een nabijgelegen Romeinse villa, waarschijnlijk het gebouw op het Brunssummerveld waarvan de plaats in 1966 ontdekt werd.

¹¹⁸ Een controleonderzoek bij het begin van de nieuwbouw na de sloop van de laatste funderingen kon helaas niet worden uitgevoerd.

¹¹⁹ Archiswaarneming 414640. In een leidingsleuf aan de zuidzijde werd de kalkstenen fundering van een zijbeuk gevonden. Na de sloop hiervan (in de 19^e eeuw?) is de zuidmuur van het schip met baksteen dichtgezet.

Afb. 29. Zuidzijde van het in 2009 in het zicht gekomen muurwerk van de voormalige parochiekerk van Merkelbeek, 12^e eeuw. De kerk staat in de gemeente Brunssum in de buurtschap de Kling.

Afb. 30. Zuidmuur van de kerk van Merkelbeek.

Afb. 31. Romeins bouw materiaal in de muur van de kerk van Merkelbeek. Duidelijk herkenbaar zijn de Romeinse dakpannen, maar ook onder de kalkstenen kan zich Romeins afbraakmateriaal bevinden.

Nederzettingsontwikkeling in Zuid-Limburg in de volle middeleeuwen

Na de Romeinse tijd trok de bewoning in het heuvelland zich terug in de beekdalen, terwijl op de hellingen en plateaus het bos regenereerde.¹²⁰ Pas bij de economische en demografische opbloei in de volle middeleeuwen werden de plateaus opnieuw ontgonnen.

Hartmann heeft in 1986 een uitvoerige historisch-geografische studie gewijd aan de ontginning van het plateau van Margraten in de tegenwoordige gemeente Eijsden-Margraten.¹²¹ Tussen 1100 en 1300 zijn nederzettingen op het plateau, zoals Sint Geertruid, Eckelrade, Herkenrade, Bruisterbosch en Cadier, gesticht vanuit moedernederzettingen in het Maasdal, zoals Eijsden, Gronsveld, Rijckholt, Breust en Heer. Dit blijkt niet alleen uit historische gegevens, maar weerspiegelt zich ook in de toponymie, in het bijzonder in het voorkomen van plaatsnamen die op rade (van het werkwoord rooien) eindigen. Elders in het heuvelland zien we hetzelfde verschijnsel. De oudste middeleeuwse bewoning zit langs de beken, zoals in St. Martensvoeren, Geulhem, Oud-Valkenburg, Gulpen, Eys en Epen. Pas na 1000 ontstaan dorpen als Sibbe, IJzeren, Noorbeek, Mheer, Margraten, Eysenheide en Eperheide op de hoger gelegen gronden. De naam van de moedernederzetting zit vaak nog in die van de dochter, zoals bij Eys - Eysenheide en Epen - Eperheide. Margraten heette vroeger Gulpen op de Berg, St. Geertruid heette Breust op de Berg. Het suffix 'heide' duidt er op dat het aanvankelijk woeste gronden waren die nu worden ontgonnen.

Op en rond het Plateau van Doenrade heeft zich hetzelfde verschijnsel voorgedaan.¹²² Bij de eerste vermeldingen van de dorpen valt op dat de plaatsen op de lagere delen van het plateau voor het eerst in de 12^e eeuw genoemd worden (afb. 31).¹²³ De wat hoger gelegen plaatsen worden in de 13^e en 14^e eeuw voor het eerst genoemd.¹²⁴ In de toponymie vallen de '-rade' en de '-beek'namen op. De radenamen liggen verder van watervoerende beken dan de plaatsen die op beek eindigen. Enkele radenamen liggen op significant hogere plaatsen, zoals Doenrade en Amstenrade. Hier ligt het sluitstuk van de ontginning.

Het verschil tussen het plateau van Doenrade en de plateaus in het zuidelijk heuvelland is dat de helling hier minder steil is en dat er lange, ondiep ingesneden beek- en droogdalen zijn. Anders dan in het zuidelijke heuvelland hoefden de ontginners hier geen 'sprong' omhoog te nemen, maar konden geleidelijk aan de helling 'opkruipen' (afb. 32).

De ontginning van het plateau van Doenrade maakt deel uit van de grote uitbreiding van het bewoningsareaal die zich op veel plaatsen in Europa manifesteert in de volle middeleeuwen als gevolg van bevolkingstoename en groeiende behoefte aan voedsel. In de regio Brunssum-Schinveld kan lokale aristocratie vanuit Gangelt het initiatief genomen hebben tot de ontginning. Een grootschalig verkavelingspatroon in brede stroken dat in de omgeving van Brunssum op de

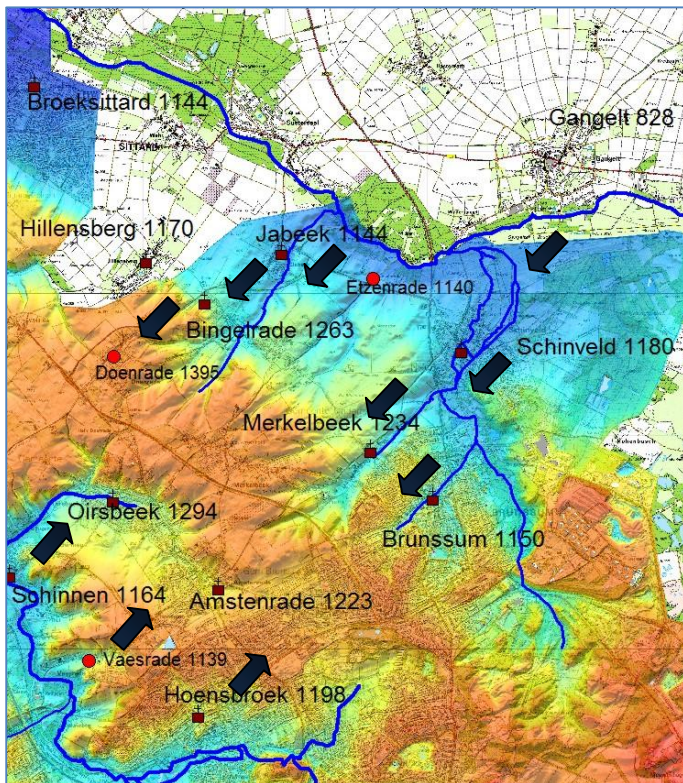
¹²⁰ Bunnik 1999.

¹²¹ Hartmann 1986.

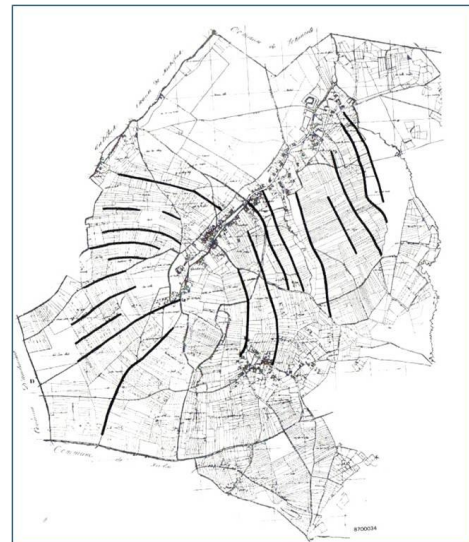
¹²² Renes 1988, 65.

¹²³ Vaesrade 1139; Etzenrade 1140; Jabeek 1144; Brunssum 1150; Schinnen 1164; Schinveld 1180; Hoensbroek 1198 (Berkel & Samplonius 2006)

¹²⁴ Amstenrade 1223; Merkelbeek 1234; Bingelrade 1263; Oirsbeek 1294; Doenrade 1395 (Berkel & Samplonius 2006 m.u.v. Merkelbeek).

Afb. 32. Veronderstelde ontginningsbeweging op het plateau van Doenrade; plaatsnamen met hun eerste vermelding.

Afb. 33. Verkavelingspatroon in de omgeving van Brunssum (Renes 1988, fig. 69).

kadastrale minuutkaart te herkennen is, kan een indicatie van centrale aansturing van de ontginning zijn (afb. 33).¹²⁵

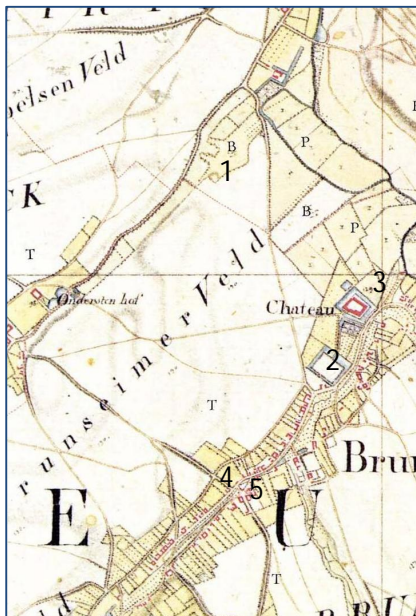
Renes noemt het kasteel Genhoes als plaats van waaruit de aansturing wellicht plaats heeft gehad. Dit kasteel is echter pas in 1622 gebouwd als opvolger van het er naast gelegen kasteel Rozengaard of Cluttenleen. Het verband tussen dit laatmiddeleeuwse huis en de volmiddeleeuwse ontginning is echter niet zo waarschijnlijk. Een betere kandidaat voor de woonplaats van de lokale heer die de ontginning aangestuurd heeft, is de motte de Vossenbergh, dicht bij de samenvloeiing van Merkelbeker beek en Rode Beek, ook al zijn over deze motte en zijn bewoners geen historische gegevens (afb. 34-36).¹²⁶ Een motte (van het Frans *chateau à motte*) is een kunstmatige, door een gracht omgeven heuvel, waarop een -althans in eerste instantie- houten versterking stond; meestal een door een palissade omgeven woontoren. De motte heeft een doorsnede van circa 40 meter en een hoogte van 4 tot 5 meter en is omringd door een nu droge gracht met een breedte van 10 tot 14 meter. ROB-correspondent Th. Daemen schreef in 1962 aan de ROB dat bij het graven van een proefputje in de motte enig 12^e-eeuws aardewerk was aangetroffen. Ook vermeldt hij dat in een landmetersboek uit 1685 in het Rijksarchief te Maastricht een perceel bij de Vossenbergh wordt aangeduid als '*borghgraeff*'.¹²⁷

¹²⁵ Renes 1988, 82.

¹²⁶ Twee als motte beschouwde heuvels ten oosten van Schinveld bleken bij een veldonderzoek in 2008 dat niet te zijn (Roymans 2008).

¹²⁷ Brief van Th. Daemen d.d. 19 september 1962 in het correspondentiearchief van de ROB.

Mottes zijn in de 11^e en 12^e-eeuw de woonplaatsen en steunpunten van de opkomende lagere aristocratie. Na de ontginningsfase kan de Vossenberg verlaten zijn en kunnen de grootgrondbezitters de kastelen langs de beek hebben gesticht met Cluttenleen/Rozengaard als de voornaamste. De laathof tegenover de kerk kan een economisch en juridisch centrum zijn geworden.

Afb. 34. Ligging van motte de Vossenberg (1), kasteel Cluttenleen/Rozengaard (2), kasteel Genhoes (3), laathof (4), middeleeuwse kerk van Brunssum (5).

Afb. 35. Luchtfoto van motte de Vossenberg in het bosje aan de oostzijde van de Merkelsbeek.

Afb. 36. Motte de Vossenberg.

Indien er centrale aansturing bij de ontginning is geweest, is het niet onaannemelijk dat ook de activiteiten van de pottenbakkers hieraan onderworpen waren. Zij maakten gebruik van grondstoffen als klei, water en hout die gewonnen moesten worden in de woeste gronden en die binnen het stelsel van de heerlijke rechten vielen. Ook het gegeven dat er meer pottenbakkerijen tegelijkertijd werkten in een 'dorpsindustrie', kan duiden op een betrokkenheid van een plaatselijke machthebber bij de organisatie van deze nijverheid. Ook van de pottenbakkerijen in Badorf en Pingsdorf wordt aangenomen dat ze gecontroleerd werden door lokale elites.¹²⁸ Transport en afzet op bovenlokaal niveau waren waarschijnlijk eveneens zaken die de medewerking van grondheren behoeften.

¹²⁸ Verhoeven 1992, 82.

Conclusie

Uit het gegeven dat de kapellen van Brunssum en Schinveld tot na de middeleeuwen deel uitmaakten van de parochie Gangelt, kan afgeleid worden dat beide dorpen vanuit Gangelt, een vroegmiddeleeuwse koningsgoed en later bezit van de heren van Heinsberg, gesticht zijn. Bewoning langs de Merkelbeker Beek in het centrum van het huidige Schinveld, niet ver van de in 12^e eeuw genoemde kapel, bestaat zeker al in de eerste helft van de 11^e eeuw wegens de aanwezigheid van hier geproduceerd handgevormd aardewerk van het type periode B (omstreeks 1050). Hoe oud de nederzetting Schinveld is, is wegens gebrek aan onderzoek onbekend. Het begin van de aardewerkproductie rond 1050 betekent niet dat de bewoning toen pas begon.

Het handgevormde aardewerk van het type periode B heeft een beperkte verspreiding in de regio. Het komt o.a. in Haagsittard voor, maar is elders nog nauwelijks herkend. In het vierde kwart van de 11^e eeuw begint in Schinveld een productie van gedraaid aardewerk, vaak voorzien van loodglazuur (periode A), dat verwantschap vertoont met producten uit de Maasvallei en wijst op contacten met dit gebied. Dit periode A aardewerk wordt ook halverwege Brunssum en Schinveld langs de Rode Beek gemaakt. Rond 1125 wordt zowel in Schinveld als nu ook in Brunssum opnieuw handgevormd aardewerk gemaakt (periode I). Misschien echter is het gedraaide aardewerk van A geen interruptie tussen B en I, maar is het gedurende een halve eeuw een parallel product en gaan B en I naadloos in elkaar over. Over het oudste Brunssum-Schinveld aardewerk zijn nog veel onduidelijkheden.

Rond 1100 ontstaat ter plaatse van het latere Brunssum bewoning op het kruispunt van een weg, mogelijk ooit deel van een Romeinse route van Heerlen naar Tüddern, en de Brunsummer Dorpsbeek. In deze nederzetting wordt in de eerste helft van de 12^e eeuw een houten kerk gebouwd, welke in de late 12^e eeuw door een stenen zaalkerk met rechtgesloten koor vervangen is. In dezelfde tijd wordt bij een volgende beekovergang in Merkelbeek een overeenkomstige kerk gebouwd.

Anders dan in Schinveld vindt in Brunssum geen aardewerkproductie in het centrum bij de kerk plaats. De pottenbakkers volgen de Rode Beek en beginnen rond 1125 aardewerk te maken bij de samenvloeiing van Rode Beek en Dorpsbeek, waar later het Genhoes zal worden gebouwd. De veldnaam Oeloven blijft tot op heden bestaan. Een halve eeuw later ontstaat 500 meter naar het zuiden een nieuw productiecentrum langs de Rode Beek. Dit leidt een kort bestaan, terwijl bij de andere oven in Brunssum de productie tot laat in de 13^e eeuw doorgaat. In Schinveld gaat de productie door tot in de 14^e eeuw. Daarmee ontstaat het beeld dat de aardewerkproductie zich in een eeuw tijd van noord naar zuid langs de beek hellingopwaarts uitbreidt om circa 200 jaar later in omgekeerde richting weer te eindigen.

In de 12^e-eeuwse en latere productie sluit men in vorm en versiering aan bij de kenmerken van de Rijnlandse keramiek. Daarbij vervaardigt men het aardewerk eerst met de hand in plaats van met de draaischijf. In de 12^e en 13^e eeuw is sprake van een grootschalige ambachtelijke productie voor een regionale en bovenregionale markt. Het einde van de aardewerkproductie kan het gevolg zijn van een gebrek aan brandstof, het opraken van de meest geschikte klei en concurrentie met andere productiecentra, in het bijzonder Siegburg.

Hoewel het onderzoek naar het Zuid-Limburgse aardewerk in de jaren zestig van de 20^e eeuw uitgevoerd is en nieuw, systematisch en stratigrafisch onderzoek volgens moderne professionele standaarden met gebruikmaking van natuurwetenschappelijke technieken nodig is om de gegevens

van toen aan te vullen, blijkt uit een overzicht van de recente literatuur dat de datering van het aardewerk in de ontstaansperiode van Brunssum en Schinveld gehandhaafd kan blijven en daarmee ook het uitgangspunt dat de aardewerkproductie in Schinveld eerder begonnen is dan in Brunssum. De datering van de latere perioden IV en V is in de recente literatuur naar voren geschoven.

Er is een correlatie tussen het ontstaan van de bewoning en de aardewerkproductie. In Brunssum ontbreekt het 11^e-eeuwse periode B aardewerk om de simpele reden dat de nederzetting toen nog niet bestond, hetgeen niet wil zeggen dat er nooit een 'verdwaalde' oudere vondst zal worden aangetroffen. De nederzetting Brunssum is rond 1100 ontstaan en daarmee ten minste een halve eeuw jonger dan Schinveld. Hetzelfde zal gelden voor Merkelbeek, hoewel hier nog geen archeologisch onderzoek gedaan is. Merkelbeek en Brunssum vertonen qua ligging grote overeenkomst en ook hun kerken hebben een grote gelijkenis.

Naar analogie van de constatering dat de aardewerkproductie langs de Rode Beek omhoog 'kruipt', is op te merken dat ook de bewoning langs de beek de helling op gaat, waarbij in Brunssum en in Merkelbeek langs de beek lineaire bebouwing ontstaat met een concentratie rond de kerk. De ruïne van een Romeinse villa dient als steengroeve voor kerken die vanuit Gangelt gesticht worden. Het tracé van een Romeinse route blijft in het middeleeuwse wegenpatroon min of meer bewaard en bepaalt mede de plaats van de kerk en het centrum van de nederzetting in Brunssum en Merkelbeek. De ontginning van de hellingen en het plateau van Doenrade past in het patroon van de volle middeleeuwen, waarbij nederzettingen en landbouwarealen zich uitbreiden en de bevolking toeneemt. Het bos dat sinds de Romeinse tijd op het plateau geregenereerd was, wordt gekapt. De bewoning gaat langs de beken omhoog ging totdat omstreeks 1200 – 1250 ook de hoogste delen ontgonnen zijn.

De ontginning wordt mogelijk aangestuurd vanuit een mottekasteel, de Vossenbergh, en het is aannemelijk dat ook de activiteiten van de pottenbakkers hieraan onderworpen zijn. Een verband tussen het voornaamste afzetgebied van het aardewerk (Limburg, oostelijk Brabant, delen van het Rijnland) en een deelname van de plaatselijke elite aan de uitwisselingsnetwerken binnen de heerlijkheden van Valkenburg en Heinsberg en het hertogdom Brabant is niet uitgesloten. Bij de ontginning beschikbaar gekomen hout kan de pottenbakkerswerkzaamheden hebben bevorderd en het opraken van deze grondstof kan een rol hebben gespeeld bij de teruggang naast andere oorzaken, zoals een waarschijnlijk noodgedwongen gebruik van klei van mindere kwaliteit en de verloren concurrentie met steengoedproducerende centra in het Rijnland.

Bovenstaande conclusie is in archeologische zin vooral gebaseerd op het ontbreken van aardewerk van periode B in Brunssum, zowel in de nederzetting als bij de ovenlocaties. Afwezigheid van bewijs is – ook in de archeologie- geen bewijs van afwezigheid. Immers, slechts een deel van het ooit aanwezige materiaal of de ooit aanwezige sporen is in de bodem bewaard gebleven en ook daarvan is slechts een deel bekend als gevolg van onvolledig of nog niet uitgevoerd onderzoek. Zeker in Schinveld is nog maar weinig systematisch onderzoek uitgevoerd. Het is niet uit te sluiten dat in de toekomst een vondst gedaan of gemeld wordt – bewoningssporen, een oven of een storthoop met periode B aardewerk in Brunssum – die de hier uitgewerkte hypothese in een klap te niet doet. Dan geldt het citaat "*But in archaeology there are no last words, all is provisional* "¹²⁹

¹²⁹ Orton e.a., 1993, 35.

Aanbevelingen

Om tot conclusies te komen die op meer gegevens rusten dan hier gepresenteerd zijn, is verder onderzoek nodig. De onderzoeksthema's in kwestie zijn 'dorpskernonderzoek', 'nederzettingsontwikkeling' en 'productie en consumptie van aardewerk'.

In de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA, hoofdstuk 22, Middeleeuwen en Vroeg-Moderne tijd Zuid-Nederland) en in de evaluatie en synthese van het in Limburg uitgevoerde onderzoek¹³⁰ is geconstateerd, dat in de kernen van bestaande dorpen meer onderzoek nodig is. Het nederzettingsonderzoek heeft zich in de afgelopen decennia vooral gericht op opgravingen van verlaten nederzettingen in het kader van de uitbreiding van dorpen en steden in het buitengebied. In de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland neemt inbreiding, het bouwen in de kernen, steeds grotere vormen aan en belangrijke onderzoekslocaties verdwijnen daardoor in hoog tempo. Het is met name de zone rond de kerk waar de oudste nederzettingen te verwachten te zijn. In de grotere steden is archeologisch onderzoek vaak goed geregeld, maar in de kleinere plaatsen en in dorpen is dat vaak niet het geval. Juist van deze plaatsen is meestal nagenoeg niets bekend van hun ontstaansgeschiedenis van en van de structuur, aard en omvang van hun oudere fasen. Op historische en toponymische gronden is van sommige nog bestaande dorpen een vroegmiddeleeuwse ouderdom aan te nemen; in archeologische zin is die vrijwel overal nog onbewezen. Zoals bij Brunssum duidelijk is geworden, is het evenzeer bij nederzettingen uit de volle en late middeleeuwen nodig om kennis van hun ouderdom te verwerven om zo meer inzicht te krijgen in de nederzettingendynamiek en de ontginningsgeschiedenis, ook in landschapsarcheologisch opzicht. Daarmee wordt bedoeld de relatie tussen bewoning en landschap en de interactie tussen menselijk handelen en natuurlijke processen en gegevenheden.

Binnen nederzettingen moeten elementen als woonplaatsen, kerken en kastelen niet als losse objecten onderzocht worden, maar als met elkaar samenhangende elementen. Bij het onderzoek naar de plaats van de nederzettingen in het landschap is aandacht nodig voor de rol van de infrastructuur en voor de tijdsdiepte daarvan, zoals hier duidelijk werd bij de mogelijk in de middeleeuwen nog gebruikte, maar onbewezen Romeinse route van Heerlen naar Tüddern, waarlangs Brunssum en Merkelbeek ontstonden.

Het tweede thema waar deze publicatie aan raakt, is het onderzoek naar de productie en consumptie van Zuid-Limburgs aardewerk. De typochronologie hiervan speelt een grote rol in het archeologische onderzoek van de middeleeuwen in Zuid-Nederland en aangrenzende gebieden. Dat deze typologie gefundeerd is op onderzoek van vijftig jaar gelden, waarvan veel documentatie niet meer bestaat, vondsten verspreid zijn en waarbij het verband tussen bewaarde objecten en de publicatie niet altijd eenduidig te leggen, wordt wel eens te weinig beseft. Het risico bestaat dat door te weinig materiële verankering studies over consumptie, gebruik in nederzettingen, verspreidingsgebieden, economische betrekkingen e.d. onvoldoende gefundeerd zijn.¹³¹ Het aardewerk uit Zuid-Limburg wordt zo langzamerhand onderhevig aan de wet van de remmende voorsprong. Nieuw, stratigrafisch nauwkeurig veldonderzoek is nodig, waarbij alle mogelijkheden om via natuurwetenschappelijke weg tot dateringen te komen moeten worden aangegrepen. Bij de bewerking van nieuw opgegraven

¹³⁰ Arts e.a. 2007. Stoepker 2007.

¹³¹ Verhaeghe 1992 signaleerde dit risico al, maar was daarbij over Brunssum-Schinveld positief in vergelijking met andere productiecentra, hetgeen toen nog gerechtvaardigd was.

materiaal is een aanpak nodig, zoals bij het aardewerk uit Pingsdorf gedaan is.¹³² Vooral naar de datering van de oudste productiefasen is nader onderzoek nodig, omdat hierover nog onzekerheden bestaan, terwijl juist dit materiaal van belang is bij het onderzoek van nederzettingen uit de volle middeleeuwen. Onderzocht moet worden of handgevormd en gedraaid aardewerk niet in gelijktijdigheid gemaakt zijn in plaats van in een onderbroken sequentie. Bij deze behoefte aan nieuw onderzoek van productieplaatsen is het een punt van zorg dat sinds de jaren zestig diverse vindplaatsen verloren zijn gegaan. Ten aanzien van de locaties die niet professioneel onderzocht zijn, is het van belang vondsten en onderzoeksdocumentatie (indien aanwezig) te registreren en voor de toekomst te bewaren. Bij toekomstig onderzoek van pottenbakkerijen is niet alleen de stookplaats en de afvalhoop van belang, maar ook de plaats van de werk- en de woonplaats van de pottenbakker.

Locaties in deze regio die voor de genoemde onderzoeksthema's van belang zijn, zijn voor het nederzettingen- en dorpskernonderzoek de zones rond de kerken in Merkelbeek, Brunssum en Schinveld en rond de motte de Vossenbergh. Voor onderzoek naar pottenbakkerijen zijn de zone langs de Rode Beek - en daar vooral het gebied Molenvaart-, de zone langs de Merkelbeker Beek en het centrum van Schinveld in de omgeving van de bekende ovens (Beekstraat, Brunsummerstraat, van Nuysstraat) van belang. Rekening dient er mee te worden gehouden dat in de wijk Oeloven onder de bebouwing nog vindplaatsen aanwezig kunnen zijn, terwijl geverifieerd zou moeten worden of langs de Brunsummer Dorpsbeek werkelijk nooit pottenbakkerijen gelegen hebben

¹³² Sanke 2002.

Literatuur

Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoepker, F. Theuws & A. Verhoeven 2007: *De middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland, Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, hoofdstuk 22 (versie 1.0)*, (www.noaa.nl).

Augustus, L. & J.T.J. Jamar 1995: *Annales Rodenses - Kroniek van Kloosterrade, tekst en vertaling*, Maastricht (Publikaties Rijksarchief Limburg, nr. 3).

Bakker, A.M. & A. Spoelstra, 2008: *Bureauonderzoek ten behoeve van de herontwikkeling van het terrein van het voormalig kloostercomplex Merkelbeek nabij Brunssum, gemeente Brunssum, Heerenveen* (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2008/73).

Bauche, R.-D., 1997: *Die Keramik des 12. Jahrhunderts zwischen Köln und Aachen*, Bonn (Archäologische Berichte 9).

Bauer, T.C. & A.J.A.M. Corten, 1998: Genhoes te Brunssum (L), een bouwhistorisch-archeologisch onderzoek, *Castellogica* 1998-2, 313-330, 343-352.

Bauer, T.C., 1981: De houten brug van 'Rozengaard' te Brunssum (L), in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen, I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 248-256.

Beckers, W. L., 2001: *Middeleeuwse pottenbakkersovens in Landgraaf*, Landgraaf (uitgave in eigen beheer).

Beckers, W.L., 1990: De gemeente Landgraaf en de pottenbakkersovens, *Archeologie in Limburg* 43, 281.

Berkel, G. van & K. Samplonius 2006: *Nederlandse plaatsnamen, herkomst en historie*, Utrecht.

Besteman, J.C., 1984: Mottes in the Netherlands, *Chateau Gaillard XII*, 211 – 223.

Blok, D.P., 1979: *De Franken in Nederland*, Haarlem.

Bogaers, J.E, 1966: Recente Romeinse vondsten in Brunssum, *Land van Herle* 16, 73-76 (tevens in Nieuwsbulletin KNOB 1966, 102-104).

Bosch, J.H.W., 1961: Schinveld, *Land van Herle* (jubileumboek 1950-1960), 191-196.

Bosch, J.H.W., 1974: *Bijdrage tot de geschiedenis van Schinveld*, Schinveld.

Bringmans, P.M.A.A. e.a., 2010: *Deelrapport 7 A Inventariserend archeologisch onderzoek, evaluatierapport behorend bij het inpassingsplan Buitenring Parkstad*, Maastricht (Provincie Limburg/Arcadis).

Brongers, J.A., 1983: Ceramological Investigations into Medieval Pottery at Schinveld, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33, 375-418.

Brongers, J.A., 1984: Keramologisch onderzoek aan het in Schinveld geproduceerde middeleeuwse aardewerk, *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 1, 66-85.

Bruijn, A., 1959: Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 139-188.

Bruijn, A., 1960 -1961: Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10/11, 462-507.

- Bruijn, A., 1962-1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südlimburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12/13, 357-459.
- Bruijn, A., 1963: Archeologisch Nieuws, Schinveld, *Nieuwsbulletin KNOB* 1963, *204.
- Bruijn, A., 1964: Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuidlimburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14, 133-149.
- Bruijn, A., 1965: *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)*, Tongeren, (publicaties van het Gallo-Romeins Museum te Tongeren 9).
- Bruijn, A., 1965-1966: Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 15-16, 169-183.
- Bruijn, A., 1971-1972: Waubach, pottenbakkersoven, in: J.H.F. Bloemers, Archeologische kroniek van Limburg over 1969 – 1970, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 107-108, 71–72.
- Bruijn, A., 1980- 1981: Nieuwenhagen en Waubach, in: J.H.F. Bloemers & W.J.H. Willems, 1980- 1981: Archeologische kroniek van Limburg over 1977 - 1979, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 116-117, 71–72.
- Bunnik, F., 1999: *Vegetationsgeschichte der Lößböden zwischen Rhein und Maas von der Bronzezeit bis in die frühe Neuzeit*, Utrecht / Köln (dissertatie Universiteit Utrecht / LPP Bericht an die Stiftung zur Förderung der Archäologie im Rheinischen Braunkohlenrevier).
- Daemen, Th., 1963: Schinveld, *Nieuwsbulletin KNOB* 1963, *203-204.
- Delporte, F.M.J., 2009: *Archeologisch Bureauonderzoek Plangebied Molenvaart 1, Brunssum, Gemeente Brunssum*, Heinenoord (SOB Research Rapport 1622-0906).
- Emaus, A.A.G., 2003: *Aanvullende archeologische inventarisatie Brunssum Dorpstraat-Kerkstraat, Doetinchem* (Synthegra-rapport 173047).
- Flach, D. 1993: Herrschaftliche Gliederungen im Sittarder Raum, Fragen nach Sittards Herkommen aus dem Reichsgut des Maaslandes, in: P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput*, Sittard, 49-73.
- Flink, K., 1976: *Gangelt*, Köln (Rheinischer Städteatlas, Lieferung III, Nr. 14).
- Friedrich, R., 1998: *Mittelalterliche Keramik aus Rheinischen Motten*, Köln.
- Gelissen, J. & J. Reijnders (red.), 1998: *Historisch beeld van de Onderbanken, deel 2: Schinveld, Onderbanken* (Heemkundevereniging 'De Veersjprunk').
- Giertz, W., 1996: Middle Meuse valley ceramics of Huy-type: a preliminary analysis, *Medieval Ceramics* 20, 33-64
- Groote, K. de, 2008: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de – 16de eeuw)*, Brussel (Relicta Monografieën).
- Grooth, M.E.Th. de & H. Stoepker 1997: Archaeological finds in depots and museums: the end of the line or the beginning?, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.), *Archaeological Heritage Management in the Netherlands*, Amersfoort, 296 – 315.

- Gysseling, M. 1960, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vòòr 1226)*, Brussel (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis van de lexicografie van het Nederlands).
- Hardenberg, H., 1960, De Romeinse tijd, in: E.C.M.A. Batta e.a. (red.), *Limburgs Verleden, geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, deel I, Maastricht, 117-163.
- Hartmann, J.L.H., 1986: *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e – 19^e eeuw)*, Assen/Maastricht.
- Hazen, P.L.M. & S. Ostkamp, 2008: *Brunssum, Semmelweisstraat. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC rapport 1586).
- Heege, A., 1995: *Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus dem Rheinland. Stand der Forschung – Typologie, Chronologie, Warenarten*, Bonn.
- Höltken, T., 2000: *Die Keramik des Mittelalters und der Neuzeit aus dem Elsbachtal*, Bonn (proefschrift Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität).
- Hontem, J.A.C. van, 1993: De Romeinse verbindingsweg Tüddern/Maastricht, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput*, Sittard, 1-14.
- Hupperetz, W., O. Olde Meierink & R. Rommes, 2005: *Kastelen in Limburg, burchten en landhuizen (1000-1800)*, Utrecht.
- Jacobs, A.J.P., B.C.M. van Hellenberg Hubar, C. Eggen, M. Bruijnesteijn van Coppenraet-Bangert, R.H.M. Denessen & K.J.G. Pesch 2001: *Tussen bonte volksdevotie en sobere contemplatie, Karmelietenklooster Merkelbeek Brunssum*, Roermond (Publicaties Monumentenhuis Limburg 2000 – 213).
- Janssen, A.M.P.P., 1988: *Visitationen des Landdekanates Susteren im 17. Jahrhundert*, Heinsberg (Schriftenreihe des Kreises Heinsberg 4).
- Janssen, H.L. & P.A. de Paepe, 1976: Petrological examination of medieval pottery from South Limburg and the Rhineland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 26, 217-227.
- Janssen, H.L., 1983: Later medieval pottery production in the Netherlands, in: P. Davey & R. HJodges (eds.), *Ceramics and Trade, the production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*, Sheffield.
- Keijers, D.M.G., 2004: *Plangebied hoek Wilhelminaplein/Kan. Van Nuysstraat te Schinveld, gemeente Onderbanken; een bureauonderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 572).
- Kramer, J. de, W.S. van de Graaf & A.F. Loonen, 2011: *Archeologisch onderzoek in het kader van de renaturering van de Rode Beek*, Zevenaar (Archeodienst Rapport 63).
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam (Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 8).
- Leeuw, S.E. van der, 1976: The potters' kilns in southern Limburg: a critical evaluation of the evidence, in: S.E. van der Leeuw, 1976: *Studies in the Technology of Ancient Pottery, I and II*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam), II, appendix E, 29-38.

- Mennen, V. 1995: *Stokkem en aanverwante plaatsnamen*, Hasselt (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 81).
- Moonen, W., 1952: *Brunssum de eeuwen door*, Brunssum.
- Orbons, R. & R. Paulussen 2009: *Sportvelden, Schinveld, gemeente Onderbanken, inventariserend veldonderzoek (IVO-O); geofysisch onderzoek en controleboringen*, Maastricht (ArcheoPro Archeologisch Rapport 915).
- Orton, C., P. Tyers & A. Vince, 1993: *Pottery in Archaeology*, Cambridge, (Cambridge manuals in archaeology).
- Ostkamp, S. 2010: *De ontkenning van de Rode Beek in Schinveld, gemeente Onderbanken, Amersfoort* (ADC Rapport 2219).
- Pijnenburg, W.J.J., K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt & T.H. Schoonheim (red.) 2001: *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, deel II, Leiden.
- Ploegaert, P.H.J.I. 2005: *Brunssum, Rode Beek, een bureauonderzoek*, Amersfoort (ADC-rapport 478).
- Ras, J., 2008: *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen, locatie Waterbuffer Breukberg en locatie Volkstuinen, Schinveld, gemeente Onderbanken*, Heinenoord (SOB Research Rapport 1414-0712).
- Ras, J., 2009: *Archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen (verkennend), uitbreiding locatie Waterbuffer Breukberg, Schinveld, gemeente Onderbanken*, Heinenoord (SOB Research Rapport 1556-0811).
- Renaud, J.G.N., 1955: De pottenbakkersovens te Brunssum, Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 6, 106-124.
- Renaud, J.G.N., 1957-1958: Enkele opmerkingen over het bodemprofiel en de middeleeuwse scherven op de burcht Valkenburg, Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 172-178.
- Renaud, J.G.N., 1957-1958: Middeleeuws aardewerk uit de pottenbakkersoven te Schinveld, Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 179-191.
- Renes, J., 1988: *De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap*, Assen/Maastricht.
- Reubsæet, L., 1999: *De bodem van Brunssum en Schinveld geeft zijn geheimen prijs*, Onderbanken (Heemkundevereniging 'De Veersjprunk').
- Roehmer, M., 2001: Steinzeug, in: H. Lüdtké & K. Schietzel (red.) 2001: *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Neumünster Wachholtz, 465-538.
- Roymans, J.A.M., 2008: *Schinveldse es, gemeente Onderbanken; een waardering van veronderstelde cultuurhistorische relictén binnen het herverkavelingsgebied Schinveldse Es*, Weesp (RAAP-rapport 1756).
- Ruempol, A.P.E. & A.G.A. van Dongen, 1991: *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen 1150-1800*, Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen).
- Sanke, M., 2001: Gelbe Irdénware, in: H. Lüdtké & K. Schietzel (red.) 2001: *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Neumünster Wachholtz, 271-428.

Sanke, M., 2002: *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Bruhl-Pingsdorf. Technologie – Typologie – Chronologie*, Mainz (Rheinsche Ausgrabungen 50).

Schrijnemakers, A. 1984: Limburgse nederzettingenamen XVI, *Veldeke* 59-2, 24-30.

Schutte, A.H., 2005: *Brunssum Rodebeek, archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC-rapport 439).

Stoepker, H, 1997: Susteren and Brunssum, Recent excavations of a medieval monastery and a church in Limburg (the Netherlands), in: G. De Boe & F. Verhaeghe (eds), *Religion and Belief in Medieval Europe, Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference*, Volume 4, Zellik (IAP Rapporten 4) , 89-92.

Stoepker, H. 2007: *Evaluatie en synthese van het sinds 1995 in Limburg uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, (http://limburg.nl/upload/pdf/KEC_CE_Middeleeuwen.pdf).

Stoepker, H., 1993: Haagsittard, archeologisch onderzoek van een middeleeuwse nederzetting, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput*, Sittard, 39-48.

Stoepker, H., 2004: *Verslag van het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse parochiekerk te Brunssum (Limburg)*, Amersfoort (Intern rapport ROB).

Stoepker, H., 2006: *Programma van eisen voor de archeologische begeleiding van de renaturatie van de Rode Beek in Brunssum*, Wijlre.

Stuart, P. & M.E. Th. de Grooth (red.), 1987: *Langs de weg*, Heerlen/Maastricht.

Theuws, F., A. Verhoeven & H.H. van Regteren Altena, 1988: Medieval Settlement at Dommelen, Parts I and II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 229-430.

Tummers, P.L.M., 1965: Vroegmiddeleeuwse plaatsnamen in het land tussen Maas en Rijn, *Niederrheinisches Jahrbuch* 8, 129 -133.

Vanderbeken, T., 2004a: *Inventariserend Veldonderzoek Brunssum Hoek Kerkstraat Dorpstraat*, Weert (Synthegra rapport 174108).

Vanderbeken, T., 2004b: *Inventariserend Veldonderzoek Oude Markt / Dorpsstraat te Brunssum*, Weert (Synthegra rapport 174181).

Veen, J.S. van, 1923: *Geschiedkundige Atlas van Nederland, Deel IX: De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart, III: de bisdommen Münster, Keulen, Luik, 's-Gravenhage*.

Verhaeghe, F. 1992: Ceramiekverspreiding en handel in de middeleeuwen, interpretatie en problemen, in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, a contribution to medieval archaeology*, Rotterdam, 85-116.

Verhoeff, J.M., 1983: *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam (Publicaties van het P.J. Mertens-Instituut 3).

Verhoeven, A.A.A., 1992: Verspreidingsgebied van aardewerk in de vroege en volle middeleeuwen, in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, a contribution to medieval archaeology*, Rotterdam, 75-84.

Verhoeven, A.A.A., 2005: *Archeologische begeleiding van sloopwerkzaamheden aan het Wilhelminaplein te Schinveld (gemeente Onderbanken)*, Amersfoort (ADC-rapport 339).

Verhoeven, M.P.F., 2007: *Hoog, middelhoog en laag, een archeologische verwachtings- en cultuurhistorische advieskaart voor de Parkstad Limburg gemeenten en de gemeente Nuth, Weesp* (RAAP-rapport 1483).

Vermunt, M.J.A., 1993: De oudste christelijke architectuur in ons gebied, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard, uit bronnen geput*, Sittard, 15- 38

Willems W.J.H. 1987: Romeinse wegen in Limburg, *Historisch-Geografisch tijdschrift* nr. 1/2, Utrecht, 6-11.

Verantwoording

Het manuscript is afgesloten op 4 februari 2011 en heeft de tot op dat moment in Archis geregistreerde gegevens verwerkt.

De auteur dankt A. Adriaens, W.S. van der Graaf, H.L. Janssen, J. de Kramer, D. Miklos, L. Reubsæet, A. Willekens voor hun informatie.

De foto's van afb. 11 t/m 17 en 26 zijn gemaakt door J. Giezenaar, Brunssum. Deze objecten komen uit de collectie van de gemeente Brunssum.

De foto van afb. 20 is gemaakt door D. Miklos, Schinveld.

De foto's van afb. 10, 21, 24 en 25 zijn gemaakt T. Penders en F. Hoedeman (ROB).

Veldtekeningen van de opgraving van de kerk van Brunssum zijn gemaakt door A. Horbach (ROB / provincie Limburg) en A. de Haan (ROB).

De overige foto's en illustraties zijn gemaakt door de auteur met gebruikmaking van bestaand kaartmateriaal.